A Marxizmus-Leninizmus Klasszikusainak Kiskönyvtára

ENGELS

A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig

6

ENGELS

A SZOCIALIZMUS FEJLŐDESE AZ UTÓPIÁTÓL A TUDOMÁNYIG

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK KISKÖNYVTARA

6.

ENGELS

A SZOCIALIZMUS FEJLŐDÉSE AZ UTÓPIÁTÓL A TUDOMÁNYIG

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1975

ISBN 963 09 0460 8

MARX ELŐSZAVA AZ 1880-AS FRANCIA KIADÁSHOZ[1]

Azokat az oldalakat, melyek az első brosúra tartalmát képezik s először három cikkben a „Revue socialiste"-ban jelentek meg, Engels legújabb könyvéből: „A tudomány forradalmasítása", fordították le.

Friedrich Engels, a jelenkori szocializmus egyik legkiemelkedőbb képviselője, 1844-ben „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" című írásával jelentkezett, mely először a Marx és Ruge által Párizsban kiadott „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben jelent meg. A „Vázlat" már megformulázza a tudományos szocializmus bizonyos általános elveit. Manchesterben, ahol Engels ezután élt, megírta német nyelven „A munkásosztály helyzete Angliában" című könyvét (1845), ezt a jelentős művet, melyet Marx a „Tőké"-ben érdeme szerint méltatott. Első angliai tartózkodása idején — mint később is Brüsszelben — munkatársa volt a „Northern Star"-nak, a szocialista mozgalom hivatalos lapjának és Robert Owen „New Moral World"-jének.

Brüsszeli tartózkodása idején ő és Marx megalapították a kommunista Német Munkásegyletet[2], amely kapcsolatban állt a flamand és vallon munkásegyletekkel; és ketten Bornstedttel együttesen kiadták a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ot. Az *Igazak Szövet-*

sége[3] Londonban székelő német bizottságának meghívására tagjai lettek e szövetségnek, melyet eredetileg Karl Schapper alapított, azután, hogy elmenekült Franciaországból, ahol 1839-ben részt vett a Blanqui-féle összeesküvésben. A szövetséget a nemzetközi *Kommunisták Szövetségévé* alakították át, miután a titkosszövetségekben szokásos formalizmust kiküszöbölték. Mindazonáltal a szövetséget az adott körülmények közt titokban kellett tartani a kormányok előtt. 1847-ben Marxot és Engelst a szövetség Londonban tartott nemzetközi kongresszusán megbízták azzal, hogy megfogalmazzák a „Kommunista Párt kiáltványá"-t, melyet közvetlenül a februári forradalom előtt tettek közzé és szinte minden európai nyelvre lefordítottak.

Ugyanebben az évben közreműködtek a *brüsszeli Association démocratique*[4], egy nyilvános és nemzetközi egyesület alapításában, amelyben a polgári radikálisok és a proletárok küldöttei találkoztak. A februári forradalom után Engels egyik szerkesztője lett a „Neue Rheinische Zeitung"-nak, amelyet 1848-ban Marx alapított Kölnben és 1849 májusában egy porosz államcsínnyel betiltottak. Miután Engels részt vett az elberfeldi felkelésben, végigküzdötte a poroszok elleni badeni hadjáratot (1849 június és július) mint Willichnek a hadsegéde, aki akkor egy szabadcsapatos zászlóalj ezredese volt.

Londonban 1850-ben munkatársa volt a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-nek, amelyet Marx adott ki és Hamburgban nyomattak. Itt tette közzé Engels először a „Német paraszt-

háború" című munkát, amely 19 évvel utóbb Lipcsében brosúraként újra megjelent és három kiadást ért meg.

A németországi szocialista mozgalom újjáéledése után Engels írta a „Volksstaat"-ba és a „Vorwärts"-be a legfontosabb cikkeket, melyek többségét röpiratok formájában utánanyomatták, mint amilyenek „Oroszországi társadalmi kérdések", „Porosz pálinka a német Reichstagban", „A lakáskérdéshez", „A bakunyinisták munkában" stb.

1870-ben, miután Manchesterből Londonba költözött, Engels tagja lett az Internacionálé Főtanácsának, ahol megbízták a spanyolországi, portugáliai és olaszországi levelezéssel.

Legújabb cikksorozatát, melyet a „Vorwärts"-be írt, ezzel az ironikus címmel: „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása" (válaszképpen E. Dühring úr állítólagos új elméleteire a tudományokról általában és a szocializmusról különösen) kötetté egyesítették és nagy sikere volt a német szocialisták között. A jelen brosúrában e könyvnek a tanokat fejtegető részéből a legtalálóbbat tartalmazó kivonatot adjuk, mely olyasvalami, amit úgy nevezhetnénk, hogy *bevezetés a tudományos szocializmusba.*

ENGELS ELŐSZAVA AZ ELSŐ NÉMET KIADÁSHOZ

Az itt következő írás az „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása", Lipcse 1878, című munkám három fejezetéből keletkezett. Paul Lafargue barátom részére állítottam őket össze franciára fordítás céljából és megtoldottam néhány további fejtegetéssel. Az — általam átnézett — francia fordítás először a „Revue socialiste"-ban jelent meg, azután pedig önállóan ezzel a címmel: „Socialisme utopique et socialisme scientifique", Párizs 1880. A francia fordítás nyomán készült lengyel átültetés éppen most jelent meg Genfben a következő címmel: „Socjalizm utopijny a naukowy", Imprimerie de l'Aurore, Genève 1882. —

A Lafargue-féle fordítás meglepő sikere a francia nyelvű országokban, jelesül magában Franciaországban, ama kérdés elé állított, nem volna-e ugyancsak hasznos egy német különkiadás e három fejezetből. Ekkor közölte velem a zürichi „Sozialdemokrat" szerkesztősége, hogy a német szociáldemokrata pártban általános az igény új propaganda-brosúrák kiadására, és megkérdezett, nem szánnám-e erre a célra e három fejezetet. Magától értetődőleg beleegyeztem és munkámat rendelkezésére bocsátottam.

Ez azonban eredetileg korántsem a közvetlen népszerű propaganda számára íródott. Hogyan lehetne

alkalmas erre egy elsősorban tisztára tudományos munka? Milyen formai és tartalmi változtatásokra volt szükség?

A formát illetőleg csak a sok idegen szó kelthetett aggodalmat. De már Lassalle sem igen takarékoskodott beszédeiben és propaganda-írásaiban idegen szavakkal, s tudtommal emiatt nem panaszkodtak. Az idő óta pedig munkásaink sokkal többet és sokkal rendszeresebben olvastak újságot s ennélfogva ugyanilyen fokban jobban megismerkedtek idegen szavakkal. Arra szorítkoztam, hogy kiküszöböljem az összes szükségtelen idegen szót. A mellőzhetetleneket nem láttam el úgynevezett magyarázó fordításokkal. A mellőzhetetlen idegen szavak – többnyire általánosan elfogadott tudományos szakkifejezések – éppenséggel nem volnának mellőzhetetlenek, ha lefordíthatók volnának. A fordítás tehát meghamisítja az értelmet; ahelyett, hogy magyarázna, megzavar. A szóbeli felvilágosítás itt sokkal többet segít.

Ami a tartalmat illeti, azt hiszem, állíthatom, hogy a német munkásoknak nem sok nehézséget fog okozni. Nehéznek egyáltalában csak a harmadik fejezet nehéz, de a munkásoknak, akiknek általános életfeltételeit összefoglalja, sokkal kevésbé, mint a „művelt" burzsoáknak. Amikor itt számos magyarázó betoldást tettem, valójában nem annyira a munkásokra gondoltam, mint inkább „művelt" olvasókra; olyan emberekre, mint például von Eynern képviselő úr, Heinrich von Sybel titkos tanácsos úr és egyéb Treitschkék, akiket ellenállhatatlan vágy sarkall arra, hogy a szocializmust illető szörnyűséges nem-ismeretüket és ebből

megérthető kolosszális félreértésüket minduntalan fekete fehéren közzétegyék. Amikor Don Quijote szélmalmok ellen tör lándzsát, ez hivatala és szerepe szerint való; Sancho Panzának azonban ilyesmit sehogy sem engedhetünk meg.

Az ilyen olvasók azon is csodálkoznak majd, hogy a szocializmusnak egy vázlatos fejlődési történetében a Kant—Laplace-féle kozmogóniára, a modern természettudományra és Darwinra, a klasszikus német filozófiára és Hegelre bukkannak. De hát a tudományos szocializmus végtére lényegileg német termék, és csak annál a nemzetnél keletkezhetett, amelynek klasszikus filozófiája a tudatos dialektika hagyományát elevenen megőrizte: Németországban*. A materialista történetszemlélet és ennek sajátlagos alkalmazása a proletariátus és burzsoázia közti modern osztályharcra csakis a dialektika révén volt lehetséges. És amikor a német burzsoázia iskolamesterei a nagy német filozófusoknak s az általuk hordozott dialekti-

* „Németországban" — ez íráshiba. Azt kell mondani: „németeknél". Mert amilyen elengedhetetlen volt a tudományos szocializmus genezise során egyfelől a német dialektika, éppoly elengedhetetlenek voltak ennek során Anglia és Franciaország fejlett gazdasági és politikai viszonyai. Németországnak a negyvenes évek elején a mainál még sokkal hátramaradottabb gazdasági és politikai fejlődési foka legfeljebb szocialista karikatúrákat tudott létrehozni (v. ö. „Kommunista kiáltvány", III. 1. c.: „A német vagy az »igazi« szocializmus"). Csak amikor az Angliában és Franciaországban létrehozott gazdasági és politikai állapotokat alávetették a német dialektikus kritikának, csak ekkor lehetett valóságos eredményt nyerni. Erről az oldalról tehát a tudományos szocializmus nem *kizárólagosan* német, hanem éppannyira nemzetközi termék is. — *Engels jegyzete.*

kának az emlékét is belefullasztották egy sivár eklekticizmus posványába, olyannyira, hogy kénytelenek vagyunk a modern természettudományt tanúként felhívni a dialektikának a valóságban való igazolására — mi, német szocialisták, büszkék vagyunk arra, hogy nemcsak Saint-Simontól, Fourier-tól és Owentól származunk, de Kanttól, Fichtétől és Hegeltől is.

London, 1882 szeptember 21.

Friedrich Engels

ENGELS ELŐSZAVA A NEGYEDIK NÉMET KIADÁSHOZ

Feltevésem, hogy ez írás tartalma német munkásainknak nem sok nehézséget fog okozni, beigazolódott. Legalábbis 1883 márciusa óta, amikor az első kiadás megjelent, három kiadás kelt el összesen 10 000 példányban, mégpedig a kiszenvedett szocialista-törvény uralma alatt — ez egyszersmind újabb példa arra, hogy milyen tehetetlenek a rendőri tilalmak egy olyan mozgalommal szemben, amilyen a modern proletariátusé.

Az első kiadás óta még különböző idegen nyelvű fordítások jelentek meg: egy olasz nyelvű: Pasquale Martignettitől: „Il socialismo utopico ed il socialismo scientifico", Benevento 1883; egy orosz nyelvű: „Razvityie naucsnovo szocializma", Genf 1884; egy dán nyelvű: „Socialismens Udvikling fra utopi til videnskab", a „Socialistisk Bibliotek"-ben, I. köt., Koppenhága 1885; egy spanyol nyelvű: „Socialismo utópico y socialismo científico"; Madrid 1886; és egy holland nyelvű: „De Ontwikkeling van het Socialisme van Utopie tot Wetenschap", Hága 1886.

A jelen kiadásban különféle kisebb változtatások történtek; fontosabb betoldásokat csak két helyen tettem: az első fejezetben Saint-Simonról, akivel Fourier-hoz és Owenhoz képest kissé mostohán bán-

tam, és a harmadik fejezet vége felé, az időközben fontossá vált új termelési formáról, a „trösztökről".

London, 1891 május 12.

Friedrich Engels

ENGELS BEVEZETÉSE AZ 1892-ES ANGOL KIADÁSHOZ[5]

Ez a kis könyv eredetileg egy nagyobb egésznek volt része. 1875 táján Dr. E. Dühring, a berlini egyetem magántanára, hirtelenül és elég lármásan hírül adta a szocializmushoz való megtérését és megajándékozta a német közönséget nemcsak egy kidolgozott szocialista elmélettel, hanem teljes gyakorlati tervvel is a társadalom újjászervezésére. Magától értetődött, hogy nekirontott elődeinek; mindenekfelett Marxot tisztelte meg azzal, hogy kiöntötte rá haragja teli poharát.

Ez akkortájt történt, amikor a németországi szocialista párt két szekciója — az eisenachiak és a lassalleánusok — éppen végrehajtotta egyesülését, s ilymódon nemcsak mérhetetlen erőgyarapodásra tett szert, de mi több, képessé vált arra, hogy egész erejét a közös ellenség ellen fordítsa. A németországi szocialista párt gyorsan haladt afelé, hogy hatalommá váljék. Ám hogy hatalommá tegyék, annak első feltétele az volt, hogy az újonnan kivívott egység ne kerüljön veszélybe. És Dr. Dühring nyíltan hozzáfogott, hogy maga körül szektát alakítson, egy majdani külön pártnak a magját. Szükségessé vált ilymódon, hogy felvegyük a nekünk odadobott kesztyűt és végigvívjuk a harcot, akár kedvünkre volt, akár nem.

Ez azonban, ha nem is valami túl nehéz, de nyil-

ványalóan hosszadalmas ügy volt. Mint jól ismert, nekünk németeknek félelmetesen súlyos „Gründlichkeit"-ünk* van, gyökeres mélységünk vagy mélységes gyökerességünk, nevezhetjük, ahogy tetszik. Valahányszor valaki közülünk kifejt valamit, amit új tannak tekint, ezt először is mindent átfogó rendszerré kell kidolgoznia. Be kell bizonyítania, hogy mind a logika alapelvei, mind a világegyetem alapvető törvényei mindöröktől fogva nem más célból léteztek, csak hogy végül is ehhez az újonnan felfedezett, mindent betetőző elmélethez elvezessenek. És Dr. Dühring e tekintetben nem hazudtolta meg a nemzeti jellemvonást. Nem kevesebb, mint egy teljes „Filozófia rendszere", szellem-, erkölcs-, természet- és történetfilozófia; egy teljes „Politikai gazdaságtan és szocializmus rendszere"; és végül egy „Politikai gazdaságtan kritikai története" – három testes, kívül-belül nehézkes nyolcadrét kötet, három hadteste az általában minden előző filozófus és közgazdász ellen és különösen Marx ellen mozgósított érveknek – ténylegesen egy teljes „tudomány-forradalmasításra" irányuló kísérlet –, ez volt az, amit célba kellett vennem. Foglalkoznom kellett minden lehető és lehetetlen tárggyal, az idő és tér fogalmától a bimetallizmusig, az anyag és mozgás örökkévalóságától az erkölcsi eszmék múlandó természetéig, Darwin természetes kiválogatódásától a jövő társadalom ifjúságának neveléséig. Mindamellett ellenfelem rendszeralkotó széleskörűsége alkalmat adott arra, hogy ellenében e sok-

* — „alaposság"-unk — *Szerk.*

féle fajta tárgyról kifejtsem, mégpedig összefüggőbb formában, mint az eddig történt, a Marx által és általam vallott nézeteket. S ez volt a fő ok, amely arra késztetett, hogy vállalkozzam erre a különben hálátlan feladatra.

Válaszom először cikksorozatként a lipcsei „Vorwärts"-ben, a szocialista párt központi lapjában jelent meg, azután pedig könyv alakban: „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása"; másodszor kiadták 1886-ban Zürichben.

Paul Lafargue barátom felkérésére, aki jelenleg francia küldöttkamarában Lille képviselője, e könyv három fejezetéből egy röpiratot állítottam össze, s ezt ő lefordította és 1880-ban közreadta „Utopikus szocializmus és tudományos szocializmus" címmel. Ebből a francia szövegből készült egy lengyel és egy spanyol kiadás. 1883-ban német barátaink kihozták a röpiratot az eredeti nyelven. Azóta a német szöveg alapján olasz, orosz, dán, holland és román fordítás jelent meg. Ilyenképpen, a jelen angol kiadással együtt, ez a könyvecske tíz nyelven van forgalomban. Tudomásom szerint nincs még egy szocialista munka — még a mi 1848-as „Kommunista Kiáltvány"-unk vagy Marx „Tőké"-je sem —, amelyet ily sokszor lefordítottak volna. Németországban négy kiadást ért meg, összesen körülbelül 20 000 példányban.

A függelék — „A Mark" — azzal a szándékkal íródott, hogy a német szocialista párt köreiben bizonyos elemi ismereteket elterjesszen a németországi földtulajdon történetéről és fejlődéséről. Ez annál szükségesebbnek látszott egy olyan időben, amikor

a szocialista párt befolyásának a városok munkásságára való kiterjesztése már a teljessé válás felé haladt és a mezőgazdasági munkásokat és a parasztokat kellett kézbe venni. Bevettem ezt a függeléket a fordításba, mert a földbirtoklásnak az összes germán törzseknél közös eredeti formáit és lehanyatlásuk történetét Angliában még kevésbé ismerik, mint Németországban. A szöveget úgy hagytam, ahogy volt az eredetiben, nem térve ki Makszim Kovalevszkij legújabban felvetett hipotézisére, amely szerint a szántókat és legelőket – a Mark tagjai közti felosztásukat megelőzően – egy nagy, több nemzedéket magába foglaló patriarchális családközösség közös számlára művelte meg (amire példa a még ma is létező délszláv zadruga), és hogy a felosztás később, akkor következett be, amikor a közösség annyira megnövekedett, hogy közös számlára történő gazdálkodáshoz túlságosan nehézkessé vált. Kovalevszkijnak valószínűleg teljesen igaza van, de a kérdés még sub judice*.

Az e műben használt gazdaságtani kifejezések, amennyiben újak, megegyeznek a Marx „Tőké"-jének angol kiadásában használtakkal. „Árutermelés"-nek azt a gazdasági fázist nevezzük, amikor a cikkeket nemcsak a termelők használatára, hanem csere céljaira is termelik; azaz *mint árukat*, nem mint használati értékeket. Ez a fázis a cserére való termelés első kezdeteitől napjainkig terjed; teljes kifejlődését csak a tőkés termelés alatt éri el, azaz olyan feltételek között, amikor a tőkés, a termelési eszközök tulajdonosa, bérért

* — bíró előtt van; vitás; eldöntetlen — *Szerk.*

munkásokat alkalmaz, olyan embereket, akik minden termelési eszköztől meg vannak fosztva saját munkaerejükön kívül, és a termékek eladási árának az ő ráfordításán felüli többletét bezsebeli. Az ipari termelésnek a középkor óta lefolyt történetét három időszakra osztjuk: 1. kézművesség, kisiparos mesterek kevésszámú legénnyel és tanonccal, mikor mindegyik munkás a teljes cikket termeli; 2. manufaktúra, mikor nagyobbszámú munkás egy nagy létesítményben csoportosultan a teljes cikket a munkamegosztás elve szerint termeli, s mindegyik munkás csak egy részműveletet végez, úgyhogy a termék csak akkor készül el teljesen, amikor egymás után valamennyiük kezén átment; 3. modern ipar, mikor a terméket erő hajtotta gépi berendezés termeli, s mikor a munkás munkája a mechanikai erő műveleteinek felügyelésére és helyesbítésére korlátozódik.

Nagyon jól tudom, hogy e mű tartalmát a brit közönség jelentékeny része ellenkezéssel fogadja. De ha mi kontinentálisok akár a legcsekélyebb tekintettel is lettünk volna a brit „respectability", azaz a brit filiszterség előítéleteire, még rosszabbul állnánk, mint ahogy állunk. Ez a könyv azt védelmezi, amit mi „történelmi materializmusnak" nevezünk, és a materializmus szó sérti a brit olvasók óriási többségének fülét. „Agnoszticizmus" – az még csak hagyján, de materializmus – az már végképp megengedhetetlen.

És mégis, az egész modern materializmus őshazája, a XVII. század óta, éppen Anglia.

„A materializmus egyszülött gyermeke Nagy-Britanniának. Már skolasztikusa, Duns Scotus fel-

vetette a kérdést: »vajon nem tud-e az anyag gondolkodni«.

Hogy ezt a csodát nyélbeüsse, Isten mindenhatóságához folyamodott, vagyis magát a teológiát kényszerítette arra, hogy a materializmust hirdesse. Azonfelül nominalista volt. A nominalizmus a fő elemek egyike az angol materialistáknál, mint ahogy egyáltalában első kifejezése a materializmusnak.

Az angol materializmus [. . .] igazi ősapja Bacon. Számára a természettudomány az igazi tudomány, s az érzéki fizika a természettudomány legfontosabb része. Gyakran hivatkozik tekintélyként Anaxagoraszra és homoiomereiáira, valamint Démokritoszra és atomjaira.[6] Tanítása szerint az érzékek csalhatatlanok és minden ismeret forrásai. A tudomány tapasztalati tudomány, s abban áll, hogy az érzékileg adottra racionális módszert alkalmazunk. Indukció, elemzés, összehasonlítás, megfigyelés, kísérletezés — ezek a racionális módszer fő feltételei. Az anyag veleszületett tulajdonságai közül a mozgás az első és legjelesebb, nemcsak mint mechanikai és matematikai mozgás, hanem még inkább mint az anyag törekvése, életszelleme, feszítőereje, mint gyötrődése [Qual] — hogy Jakob Böhme kifejezését használjuk.*

* „Qual": filozófiai szójáték. Qual szószerint tortúrát jelent, olyan fájdalmat, amely valamifajta cselekvésre késztet; Böhme, a misztikus, egyúttal belevisz a német szóba valamit a latin qualitas [minőség] jelentéséből; az ő „Qual"-ja az annak alávetett dolog, viszony vagy személy spontán fejlődéséből fakadó és a maga részéről ezt előmozdító, cselekvésre serkentő elv, megkülönböztető ellentétben a kívülről érő fájdalommal. — *Engels jegyzete.*

Az anyag primitív formái eleven, egyéniesítő, az anyagban bennerejlő, a sajátos különbségeket létrehozó lényegi erők.

Baconnél, mint első megteremtőjénél, a materializmus naiv módon még mindenoldalú fejlődés csíráit rejti magában. Az anyag költőien érzéki ragyogásában ránevet az egész emberre. Maga az aforisztikus tan ellenben még hemzseg a teologikus következetlenségektől.

Továbbfejlődésében a materializmus egyoldalúvá válik. Hobbes a baconi materializmus rendszerbefoglalója. Az érzékiség elveszti virágját és a geométer elvont érzékiségévé válik. A fizikai mozgás áldozatul esik a mechanikai vagy a matematikai mozgásnak; a geometriát nyilvánítják a fő tudománynak. A materializmus embergyűlölővé válik. Hogy az embergyűlölő, testietlen szellemet annak saját területén legyőzhesse, a materializmus maga is kénytelen testét sanyargatni és aszkétává válni. Mint értelmi lény lép fel, de kifejleszti az értelem könyörtelen következetességét is.

Ha az érzékiség szolgáltat az embernek minden ismeretet, érvel Hobbes, Baconből kiindulva, akkor a szemlélet, a gondolat, a képzet stb. nem egyebek, mint az érzéki formájából többé-kevésbé kivetkőztetett testi világ fantomjai. A tudomány csak nevet adhat ezeknek a fantomoknak. Egy név több fantomra is alkalmazható. Sőt a neveknek is lehetnek neveik. De ellentmondás volna egyfelől minden eszme eredetét az érzéki világban látni, másfelől pedig azt állítani, hogy a szó több, mint szó, hogy az elképzelt,

mindig egyes lényeken kívül még általános lények is vannak. Hiszen testetlen szubsztancia éppoly ellentmondás, mint testetlen test. Test, lét, szubsztancia egy és ugyanaz a reális eszme. *A gondolatot nem lehet elválasztani attól az anyagtól, amely gondolkodik.* Az anyag minden változás szubjektuma. A végtelen szó értelmetlen, ha nem azt jelenti, hogy szellemünknek megvan az a képessége, hogy vég nélkül folytathatja a hozzátevést. Minthogy csak az anyagi észlelhető, tudható, így Isten létezéséről semmit sem tudunk. Csak saját létezésem biztos. Minden emberi szenvedély mechanikai mozgás, amely vagy végződik, vagy kezdődik. A törekvések tárgya a jó. Az ember ugyanazon törvényeknek van alávetve, mint a természet. Hatalom és szabadság azonosak.

Hobbes rendszerbe foglalta Bacont, de alapelvét, azt, hogy az ismeretek és eszmék az érzéki világból erednek, nem alapozta meg részletesebben.

Locke megalapozta Bacon és Hobbes elvét az emberi értelem eredetéről szóló tanulmányában.

Ahogy Hobbes a baconi materializmus teista előítéleteit semmisítette meg, úgy Collins, Dodwell, Coward, Hartley, Priestley stb. a locke-i szenzualizmus utolsó teológiai korlátját. A deizmus, legalábbis a materialista számára, nem több, mint kényelmes és hanyag módja a vallástól való megszabadulásnak."*

Így írt Karl Marx a modern materializmus brit eredetéről. És ha az angoloknak manapság nem éppen ínyükre való az az elismerés, amellyel Marx elődeiknek

* Marx és Engels: „A szent család", Majna-Frankfurt 1845. 201—204. old.[7] — *Engels jegyzete.*

adózott, ezt csak sajnálhatjuk. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy Bacon, Hobbes és Locke voltak az atyái a francia materialisták ama ragyogó iskolájának, amely a XVIII. századot a németeknek és az angoloknak a franciák felett szárazon és vízen aratott minden győzelme ellenére is kiváltképpen francia századdá tette, még jóval a század végét megkoronázó francia forradalom előtt, amelynek eredményeit mi, kívülállók, Angliában is, Németországban is, még mindig csak meghonosítani törekszünk.

Ezt nem lehet tagadni. Századunk közepe táján bármely művelt külföldinek, aki Angliában letelepedett, az szúrt szemet, amit akkor kénytelen volt az angol tiszteletreméltó középosztály vallásos bigottságának és ostobaságának tekinteni. Mi akkoriban mindnyájan materialisták vagy legalábbis nagyon messzemenően szabadgondolkodók voltunk, és megfoghatatlannak tűnt fel szemünkben, hogy Angliában majdnem minden tanult ember mindenféle lehetetlen csodában higgyen, és hogy még olyan geológusok is, mint Buckland és Mantell, tudományuk tényeit kicsavarják, nehogy túlságosan összeütközésbe kerüljenek a Genezis könyvének mítoszaival; ugyanakkor avégett, hogy olyan emberekre lehessen akadni, akik vallási dolgokban saját intellektuális képességeiket használni merészelték, a tanulatlanok közé, a „mosdatlan hordához", ahogy akkor nevezték őket, a munkásokhoz, sajátlag az owenista szocialistákhoz kellett menni.

Ámde azóta Anglia „civilizálódott". Az 1851-es kiállítás megkongatta az angol szigeti exkluzivitás

lélekharangját. Anglia fokozatosan nemzetköziesült, ételben-italban, szokásokban, eszmékben, elannyira, hogy kezdem azt kívánni, bár egynémely angol erkölcsök és szokások éppannyira elterjedtek volna a kontinensen, mint ahogy más kontinentális szokások elterjedtek itt. Mindenesetre az (1851 előtt csak az arisztokrácia körében ismert) salátaolaj bevezetését és elterjedését nyomon kísérte a vallási dolgokban való kontinentális szkepticizmus fatális elterjedése, és annyira vagyunk, hogy az agnoszticizmus, bár még nem számít annyira „az igazinak", mint az angol államegyház, de majdnem egy szinten áll tiszteletreméltóság dolgában a baptizmussal és határozottan magasabb rangot tölt be, mint az Üdvhadsereg[8]. És nem tehetek róla, de azt hiszem, hogy ilyen körülmények között sokak számára, akik a hitetlenségnek ezt a haladását őszintén fájlalják és kárhoztatják, vigasztaló lesz, ha megtudják, hogy ezek az „újdonsült fogalmak" nem külföldi eredetűek, nem „Made in Germany"-k, német gyártmányok, mint annyi más mindennapos használati cikk, hanem kétségtelen óangolok, és hogy brit szerzőik kétszáz évvel ezelőtt jóval messzebbre mentek, mint ameddig utódaik manapság merészkednek.

Valójában mi egyéb az agnoszticizmus, mint — egy kifejező lancashire-i szóval élve — „szégyenlős" materializmus? Az agnosztikusnak a természetfelfogása keresztül-kasul materialista. Az egész természeti világot törvény kormányozza, és ez a világ abszolúte kizárja kívülről jövő akciónak a beavatkozását. De, teszi hozzá óvatosan az agnosztikus, nincsenek eszközeink

sem bebizonyítani, sem megcáfolni valamely Felsőbb Lény létezését az ismert világegyetemen túl. Mármost ez helytállhatott abban az időben, amikor Laplace Napóleonnak arra a kérdésére, hogy miért nincs a nagy csillagász „Mécanique céleste"-jében a Teremtő még csak meg sem említve, büszkén ezt felelte: „Je n'avais pas besoin de cette hypothèse."* Manapság azonban a világegyetemről való evolúciós felfogásunkban abszolúte nincsen tér sem Teremtő, sem Kormányzó számára; és egy olyan Felsőbb Lényről beszélni, aki ki van rekesztve az egész létező világból, ez terminusbeli ellentmondást foglal magában és, ahogy én látom, vallásos emberek érzelmeinek indokolatlan megsértése volna.

Éppígy agnosztikusunk azt is elismeri, hogy minden tudásunk azon az információn alapszik, amelyet érzékeink közölnek velünk. De, teszi hozzá, honnan tudjuk, hogy érzékeink helyes képmásait adják azoknak a tárgyaknak, amelyeket általuk észlelünk? Majd tudatja velünk, hogy amikor ő tárgyakról vagy azok minőségeiről beszél, a valóságban nem ezekre a tárgyakra és minőségekre gondol, amelyekről semmi bizonyosat nem tudhat, hanem csupán azokra a benyomásokra, amelyeket ezek az ő érzékeire tettek. Mármost ezen az okoskodási vonalon kétségtelenül bajosnak látszik merő érveléssel kifogni. De mielőtt érvelés lett volna, volt cselekvés. „Im Anfang war die Tat!"** És az emberi cselekvés már megoldotta a nehézséget, jóval mielőtt az emberi leleményesség fel-

* — „Nem volt szükségem erre a hipotézisre." — *Szerk.*

** — „Kezdetben volt a tett!"[9] — *Szerk.*

találta. The proof of the pudding is in the eating.* Attól a pillanattól fogva, amikor ezeket a tárgyakat saját használatunkra fordítjuk, a bennük észlelt minőségeknek megfelelően, máris csalhatatlan vizsgának tesszük ki érzéki észleleteink helytálló vagy helyt nem álló voltát. Ha ezek az észleletek rosszak voltak, akkor a valamely tárgy felhasználhatóságára vonatkozó becslésünknek szintén rossznak kell lennie és kísérletünk kudarcot kell hogy valljon. De ha célkitűzésünket sikerül elérnünk, ha azt találjuk, hogy a tárgy megegyezik róla alkotott eszménkkel és megfelel annak a célnak, amelyre szántuk, akkor az pozitív bizonyítéka annak, hogy róla és minőségeiről való észleleteink — *ennyiben* — a rajtunk kívüli valósággal megegyeznek. És valahányszor kudarccal találjuk magunkat szemben, általában nem sokba telik, míg kitudjuk az okot, amely miatt kudarcot vallottunk; azt találjuk, hogy az az észlelet, amelynek alapján cselekedtünk, vagy nem-teljes és felszínes volt, vagy más észleletek eredményeivel általuk nem indokolt módon kombináltuk — ezt nevezzük tökéletlen okoskodásnak. Mindaddig, amíg gondot fordítunk arra, hogy az érzékeinket helyesen képezzük ki és használjuk, és hogy cselekvésünket a helyesen szerzett és helyesen használt észleletek által előírt határok között tartsuk, azt fogjuk találni, hogy cselekvésünk eredménye bizonyítja észleleteink egyezését az észlelt dolgok tárgyi természetével. Eleddig egyetlenegy esetben sem kényszerültünk arra a következtetésre, hogy tudományo-

* — A puding próbája az evés. — *Szerk.*

san ellenőrzött érzéki észleleteink olyan eszméket keltenek elménkben a külső világ tekintetében, amelyek voltaképpeni természetüknél fogva eltérésben vannak a valóságtól, vagy hogy a külső világ és a róla való érzéki észleleteink között inherens összeférhetetlenség van.

De most jönnek az újkantiánus agnosztikusok és azt mondják: Meglehet, helyesen észleljük egy dolog minőségeit, de semmilyen érzéki vagy elmebeli folyamattal nem ragadhatjuk meg a magán-való dolgot. Ez a „magán-való dolog" a látókörünkön túl van. Erre Hegel már megfelelt régen: Ha ismeritek egy dolog összes minőségeit, ismeritek magát a dolgot; semmi sem marad, csak az a tény, hogy a mondott dolog rajtunk kívül létezik; s mihelyt érzékeitek ezt a tényt tudatták veletek, megragadtátok e magán-való dolog utolsó maradványát, Kant híres megismerhetetlen „Ding an sich"-jét. Amihez hozzátehetjük, hogy Kant idejében a természeti tárgyakról való ismeretünk valójában oly töredékes volt, hogy a mögött a kevés mögött, amit mindegyikükről tudtunk, megtehette, hogy egy rejtelmes „magán-való dolgot" gyanítson. De ezeket a megragadhatatlan dolgokat egymás után megragadta, elemezte, s mi több, *reprodukálta* a tudomány óriási haladása; amit pedig produkálni tudunk, azt bizonnyal nem tekinthetjük megismerhetetlennek. Századunk első felének kémiája számára ilyen rejtelmes tárgyak voltak a szerves anyagok; most egyiket a másik után tanuljuk meg kémiai elemeikből szerves folyamatok segítsége nélkül felépíteni. A modern kémikusok kijelentik, hogy mihelyt bár-

mely — egyre megy, milyen — test kémiai konstitúciója ismeretes, ez a test elemeiből felépíthető. Még messze vagyunk a legmagasabb szerves szubsztanciák, a fehérjetestek konstitúciójának ismeretétől; de nincs ok, amiért ne tudnánk — ha csak századok múlva is — ehhez az ismerethez eljutni és vele felfegyverezve mesterséges fehérjét produkálni. De ha eljutunk ehhez, akkor egyszersmind szerves életet is produkáltunk, mert az élet, legalacsonyabb formáitól a legmagasabbakig, nem egyéb, mint a fehérjetestek normális létezési módja.

Minekutána azonban agnosztikusunk megtette ezeket a formai elmebeli fenntartásokat, nyomban úgy beszél és cselekszik, mint egy megrögzött materialista, aminthogy alapjában az is. Meglehet, azt mondja: amennyire *mi* tudjuk, anyag és mozgás, vagy ahogy most nevezik, energia, sem nem teremthető, sem el nem pusztítható, de nincs semmi bizonyítékunk arra, hogy ezeket ekkor vagy akkor nem teremtették. De ha megkísérled ezt az engedményt valamely különös esetben ellene felhasználni, menten rendreutasít. Ha in abstracto megengedi a spiritualizmus lehetőségét, in concreto hallani sem akar róla. Amennyire tudjuk és tudhatjuk, fogja mondani, a világegyetemnek nincs Teremtője, sem Kormányzója; amennyire mi jövünk tekintetbe, anyagot és energiát sem teremteni, sem megsemmisíteni nem lehet; a mi szemünkben az elme az energia egy módja, az agynak egy funkciója; mindaz, amit mi tudunk, annyi, hogy az anyagi világot változhatatlan törvények kormányozzák, és így tovább. Ily-

módon amennyiben az agnosztikus a tudomány embere, amennyiben *tud* valamit, annyiban materialista; tudományán kívül, oly területeken, amelyekről nem tud semmit, tudatlanságát lefordítja görögre és agnoszticizmusnak nevezi.

Mindenesetre egy dolog világosnak látszik: még ha agnosztikus volnék is, nyilvánvaló, hogy akkor sem jelölhetném meg az e könyvecskében vázolt történetfelfogást „történelmi agnoszticizmusnak". Vallásos emberek kinevetnének, az agnosztikusok pedig méltatlankodva azt kérdeznék, gúnyt akarok-e űzni belőlük. S így remélem, hogy még a brit respectability, amelyet németül filiszterségnek hívnak, sem lesz majd túlontúl elszörnyedve, ha az angolban, mint annyi más nyelven, a „történelmi materializmus" kifejezést használom a történelem menetét illető ama nézet megjelölésére, amely minden fontos történelmi esemény végső okát és nagy mozgató erejét a társadalom gazdasági fejlődésében, a termelési és cseremód változásaiban, a társadalomnak különböző osztályokra való ebből következő megoszlásában és ezeknek az osztályoknak egymás elleni harcaiban keresi.

Erre az elnézésre talán annál is inkább számíthatok, ha kimutatom, hogy a történelmi materializmus előnyére lehet még a brit tiszteletreméltóságnak is. Említettem azt a tényt, hogy negyven vagy ötven évvel ezelőtt minden művelt külföldinek, aki Angliában letelepedett, szemet szúrt az, amit kénytelen volt az angol tiszteletreméltó középosztály vallásos bigottságának és ostobaságának tekinteni. Most be fogom bizonyítani, hogy ez a tiszteletreméltó angol közép-

osztály annak idején nem is volt egészen olyan ostoba, amilyennek az intelligens külföldi szemében látszott. Vallásos hajlamait meg lehet magyarázni.

Amikor Európa kikerült a középkorból, a városok felemelkedő középosztálya alkotta a forradalmi elemét. Elismert helyzetet vívott ki magának a középkori feudális szervezetben, de ez a helyzet már szintén túl szűkké vált terjeszkedő ereje számára. A középosztály, a burzsoázia fejlődése összeférhetetlenné vált a feudális rendszer fennmaradásával; a feudális rendszernek ennélfogva el kellett buknia.

De a feudalizmus nagy nemzetközi központja a római katolikus egyház volt. Ez az egész feudalizált Nyugat-Európát — minden belső háború ellenére — egy nagy politikai rendszerré egyesítette, amely ellentétben állt mind a szakadár görög, mind a mohamedán országokkal. A feudális intézményeket az isteni megszenteltség dicsfényével övezte. Saját hierarchiáját a feudális mintára szervezte meg, és végül ő maga volt a legesleghatalmasabb hűbérúr, mivelhogy a katolikus világ földjének teljes egyharmada az ő kezén volt. Mielőtt a világi feudalizmust sikerrel meg lehetett volna támadni egy-egy országban és részleteiben, ezt, megszentelt központi szervezetét kellett előbb lerombolni.

Azonfelül a középosztály felemelkedésével párhuzamosan végbement a tudomány nagy újjászületése, a csillagászat, a mechanika, a fizika, az anatómia, a fiziológia művelését felújították. És a burzsoáziának, ipari termelése fejlesztéséhez, szüksége volt olyan tudományra, amely megállapítja a természeti tárgyak

fizikai tulajdonságait és a természet erőinek működési módjait. Mármost ez ideig a tudomány csak az egyház alázatos szolgálója volt, nem volt szabad a hit által szabott határokat átlépnie, s ez okból egyáltalán nem is volt tudomány. A tudomány fellázadt az egyház ellen; a burzsoázia nem lehetett el a tudomány nélkül és ennélfogva csatlakoznia kellett a lázadáshoz.

A fentiek, habár csak két olyan pontot érintenek, amelyekben a felemelkedő középosztály kénytelen volt összeütközésbe kerülni a fennálló vallással, elegendők lesznek annak megmutatására, először, hogy az az osztály, amely a legközvetlenebbül volt érdekelve a római egyház pretenciói elleni harcban, a burzsoázia volt; és másodszor, hogy abban az időben a feudalizmus ellen irányuló minden harcnak vallási mezbe kellett öltöznie, elsőfokon az egyház ellen kellett irányulnia. De ha a csatariadót az egyetemek és a városi üzletemberek fújták is meg, okvetlenül erős visszhangot kellett keltenie, és keltett is, a falusi nép, a parasztok tömegeiben, akiknek papi és világi hűbéruraikkal mindenütt keményen küzdeniök kellett a merő létezésért.

A burzsoáziának a feudalizmus elleni hosszú küzdelme három nagy döntő ütközetben csúcsosodott ki.

Az első az volt, amit németországi protestáns reformációnak neveznek. Luthernak az egyház elleni csatakiáltására két politikai természetű felkelés volt a felelet: először az alsónemesség felkelése Franz von Sickingen alatt (1523), azután a nagy parasztháború, 1525. Mindkettőt leverték, főként a leginkább érdekelt fél, a városi polgárok határozatlansága követ-

keztében — e határozatlanság okaira itt nem térhetünk ki. Ettől a pillanattól fogva a harc a helyi fejedelmek és a központi hatalom közötti küzdelemmé fajult és azzal végződött, hogy Németországot kétszáz esztendőre kitörölték Európa politikailag tevékeny nemzeteinek sorából. A lutheri reformáció mindenesetre egy új hitvallást hozott létre, egy az abszolút monarchiához alkalmazott vallást. Alighogy Északkelet-Németország parasztjai lutheranizmusra tértek, szabad emberekből mindjárt jobbágyokká fokozták le őket.

De ahol Luther kudarcot vallott, Calvin győzelmet aratott. Calvin hitvallása a korabeli burzsoázia legmerészebbjeire volt szabva. Predesztinációs tanítása annak a ténynek volt vallási kifejezése, hogy a konkurrencia kereskedelmi világában a siker vagy a kudarc nem egy ember tevékenységétől vagy ügyességétől függ, hanem számára ellenőrizhetetlen körülményektől. Nem attól függ, aki akarja, nem is attól, aki fut, hanem az ismeretlen felsőbb gazdasági hatalmak könyörületétől; és ez különösképpen igaz volt annak a gazdasági forradalomnak az időszakában, amikor az összes régi kereskedelmi utak és központok helyébe újak léptek, amikor India és Amerika megnyílt a világ számára, s amikor még a legmegszenteltebb gazdasági hitcikkelyek is — az arany és az ezüst értéke — recsegni és ropogni kezdtek. Calvin egyházalkotmánya keresztül-kasul demokratikus és republikánus volt; s ahol Isten országát köztársasággá tették, maradhattak-e ott e világ országai királyoknak, püspököknek és hűbéruraknak alávetve? Míg a német

lutheranizmus kezes szerszámmá vált a fejedelmek kezében, a kálvinizmus Hollandiában köztársaságot, Angliában pedig, s mindenekfelett Skóciában, tevékeny köztársasági pártokat alapított.

A kálvinizmusban a második nagy burzsoá felkelés teljes-készen találta a maga tanát. Ez a felkelés Angliában ment végbe. A városok középosztálya indította meg s a falusi kerületek yeomanryje* harcolta végig. Eléggé furcsamód mind a három nagy burzsoá felkelésben a parasztság szolgáltatja a küzdelmet megvívó sereget, és éppen a parasztság az az osztály, amely a kivívott győzelem után a legbiztosabban megy tönkre e győzelem gazdasági következményeibe. Száz esztendővel Cromwell után az angliai yeomanry úgyszólván eltűnt. Mindamellett, ha nem lett volna ez a yeomanry és a városban a plebejus elem, a burzsoázia egymaga soha nem harcolta volna végig a harcot keserű végéig és soha nem juttatta volna I. Károlyt a vérpadra. Hogy biztosíthassák a burzsoáziának legalább azokat a hódításait, amelyek az időben már learatásra megértek, ahhoz az kellett, hogy a forradalmat jóval tovább vigyék – szakasztott úgy, mint 1793-ban Franciaországban és 1848-ban Németországban. Úgy látszik, hogy ez csakugyan a polgári társadalom fejlődésének egyik törvénye.

Nos, a forradalmi tevékenység e túlcsapását szükségszerűleg követte az elkerülhetetlen reakció, amely a maga részéről megint túlment azon a ponton, amelyen fenntarthatta volna magát. Ingadozások sora

* — szabad kisgazdái; középparasztsága — *Szerk.*

után végül elérték az új súlypontot, és ez új kiindulóponttá vált. Az angol történelemnek ez a nagy időszaka, amelyet a tiszteletreméltóság „a nagy lázadás" néven ismer, és az ezt követő harcok azzal az aránylag törpe eseménnyel zárultak le, amelynek a liberális történetírók „a dicsőséges forradalom" címet adják.

Az új kiindulópont kompromisszum volt a felemelkedő középosztály és az exfeudális földtulajdonosok közt. Ez utóbbiak, bár akárcsak ma, arisztokráciának nevezték őket, már rég úton voltak, hogy azzá legyenek, amivé Lajos Fülöp Franciaországban csak sokkal későbbi időszakban lett, „a királyság első burzsoáivá". Anglia szerencséjére a régi feudális bárók a rózsák háborúiban[10] legyilkolták egymást. Utódaik, bár többnyire a régi családok sarjai voltak, olyannyira kívül estek az egyenes leszármazási vonalon, hogy egészen új testületet alkottak, sokkal inkább burzsoá, mint feudális szokásokkal és tendenciákkal. Teljesen megértették a pénz értékét és egyszeriben elkezdték járadékaikat azáltal emelni, hogy kisbérlők százait kidobták és juhokkal helyettesítették. VIII. Henrik, elkótyavetyélvén az egyházi földeket, nagyban teremtette az új burzsoá földtulajdonosokat; az egész XVII. század során folytatott számtalan birtokelkobzásnak, amely birtokokat abszolút vagy relatív felkapaszkodottaknak adományoztak, ugyanez volt az eredménye. Következésképpen VII. Henrik óta az angol „arisztokrácia" nemcsak hogy nem működött ellene az ipari termelés fejlődésének, hanem ellenkezőleg, igyekezett közvetve hasznot húzni belőle; és mindig volt egy olyan része a nagy földtulajdo-

nosoknak, amely gazdasági és politikai okokból hajlandó volt együttműködni a pénzügyi és ipari burzsoázia vezéreivel. Az 1689-es kompromisszum ennélfogva könnyen létrejött. A politikai „húsosfazekak" — hivatalok, szinekurák, nagy járandóságok — a nagy földtulajdonos családok kezén maradtak, feltéve, hogy a pénzügyi, ipari és kereskedelmi középosztály gazdasági érdekei elegendőképpen szem előtt tartatnak. S ezek a gazdasági érdekek ez időben elég hatalmasak voltak ahhoz, hogy meghatározzák a nemzet általános politikáját. Részletkérdésekben lehetett ugyan marakodás, de egészben az arisztokrata oligarchia nagyon is jól tudta, hogy saját gazdasági virágzása óhatatlanul kapcsolatos az ipari és kereskedelmi középosztályéval.

Ettől az időtől fogva a burzsoázia szerény, de azért elismert összetevője volt Anglia uralkodó osztályainak. Többi részükkel közös érdeke volt, hogy a nemzet nagy dolgozó tömegét alávetettségben tartsák. Maga a kereskedő vagy gyáros a gazda, vagy ahogy még nemrég Angliában nevezték, a „természetes feljebbvaló" helyzetét foglalta el segédeivel, munkásaival, házicselédeivel szemben. Érdeke az volt, hogy a legtöbb és legjobb munkát hozza ki belőlük, amit csak tud; evégből megfelelő alázatosságra kellett őket nevelni. Ő maga vallásos volt; vallása adta kezébe azt a zászlót, amely alatt a király és a hűbéurak ellen harcolt; nem sok időbe telt, hogy felfedezte azokat az alkalmakat is, amelyeket ugyanez a vallás nyújtott neki arra, hogy természetes alattvalóinak elméit megdolgozza és alázatossá tegye őket Isten tetszése által

fölébük helyezett gazdáik parancsai iránt. Röviden, az angol burzsoáziának most részt kellett vennie az „alsóbb rendeknek", a nemzet nagy termelő tömegének fékentartásában, s az e célra felhasznált egyik eszköz a vallás befolyása volt.

Volt még egy másik tény, amely hozzájárult a burzsoázia vallásos hajlamainak megerősödéséhez. Ez a materializmus feltűnése volt Angliában. Ez az új tan nemcsak elszörnyedést keltett a középosztály jámbor érzéseiben; olyan filozófiának hirdette magát, amely csak tudósoknak és művelt világfiaknak való, ellentétben a vallással, amely elég jó a tanulatlan tömegeknek, a burzsoáziát is beleértve. Hobbesszal a materializmus a királyi felségjog és mindenhatóság védelmezőjeként lépett színre; felhívta az abszolút monarchiát ama puer robustus sed malitiosus*, tudniillik a nép fékentartására. Hasonlóképpen Hobbes követőinél, Bolingbroke-nál és Shaftesburynél stb. is a materializmus új, deista formája megmaradt arisztokratikus, ezoterikus tannak, s ezért a középosztály szemében gyűlöletes volt vallási eretneksége és burzsoá-ellenes politikai összefüggései miatt egyaránt. Ennek megfelelően az arisztokrácia materializmusával és deizmusával ellentétben azok a protestáns szekták, amelyek a Stuartok ellen a lobogót és a harcoló állományt adták volt, továbbra is a haladó középosztály főerejét adták, s még ma is ők alkotják „a nagy liberális párt" gerincét.

Időközben a materializmus Angliából átment Fran-

* — erős, de rosszindulatú fiú — *Szerk.*

ciaországba, ahol találkozott és egybeolvadt egy másik materialista filozófusiskolával, a kartezianizmus egy ágával. Franciaországban is eleinte kizárólagosan arisztokratikus tan maradt. De csakhamar kiütközött forradalmi jellege. A francia materialisták bírálatukat nem korlátozták a vallási hit dolgaira; minden tudományos hagyományra vagy politikai intézményre kiterjesztették, amellyel csak szembetalálkoztak; és tanuk egyetemes alkalmazására támasztott igényük jogosságát bebizonyítandó, a legrövidebb utat választották és merészen alkalmazták e tant a tudás minden tárgyára abban az óriási műben, amelyről elnevezték őket – az „Encyclopédie"-ben. Így a materializmus az egyik vagy a másik formájában – mint bevallott materializmus vagy mint deizmus – Franciaország egész művelt ifjúságának hitvallásává lett; olyannyira, hogy amikor a nagy forradalom kitört, az angol royalisták által kiköltött tan adott elméleti lobogót a francia republikánusoknak és terroristáknak és nyújtotta a textust az „Emberi Jogok Nyilatkozatá"-hoz[11]. A nagy francia forradalom a burzsoázia harmadik felkelése volt, de az első, mely teljesen ledobta magáról a vallási köpenyt, és melyet leplezetlenül politikai vonalakon vívtak meg; ez volt amellett az első, amelyet valóban végigharcoltak az egyik küzdő félnek, az arisztokráciának szétzúzásáig és a másiknak, a burzsoáziának teljes diadaláig. Angliában a forradalom előtti és a forradalom utáni intézmények folytonossága és a földtulajdonosok és tőkések közti kompromisszum kifejezésre jutott a bírósági precedensek folytonosságában és a törvény feudális formái-

nak vallásosan szigorú megőrzésében. Franciaországban a forradalom teljesen szakított a múlt hagyományaival; elsöpörte a feudalizmus legutolsó nyomait és a Code civilben[12] mesterïen hozzáidomította a régi római jogot — ezt a szinte tökéletes kifejezését ama jogi viszonyoknak, amelyek megfelelnek a Marx által árutermelésnek nevezett gazdasági foknak — a modern tőkés viszonyokhoz; oly mesterien, hogy ez a francia forradalmi törvénykönyv még ma is minden más országban, Angliát sem véve ki, mintául szolgál a tulajdonjog reformjaihoz. Ámde ne felejtsük el, hogy bárha az angol jog a tőkés társadalom gazdasági viszonyait továbbra is azon a barbár feudális nyelven fejezi ki, amely a kifejezendő dolognak pontosan úgy felel meg, mint az angol helyesírás az angol kiejtésnek — vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople*, mondta egy francia —, ez az angol jog mégis az egyetlen, amely korszakokon át megőrizte s Amerikába és a gyarmatokra is átvitte ama régi germán személyes szabadságnak, helyi önkormányzatnak és — a bíróságokén kívül — minden beavatkozástól való függetlenségnek legjava részét, amely a kontinensen az abszolút monarchia időszaka alatt veszendőbe ment, s amelyet mindmáig még sehol sem szereztek vissza teljesen.

De térjünk vissza a mi brit burzsoánkhoz. A francia forradalom ragyogó alkalmat adott neki arra, hogy a kontinentális monarchiák segítségével tönkretegye a

* — azt írjátok: London, és úgy ejtitek: Konstantinápoly — *Szerk.*

francia tengeri kereskedelmet, annektáljon francia gyarmatokat és összezúzza az utolsó francia igényeket is a tengeren való vetélkedésre. Ez volt az egyik ok, amiért ellene harcolt. Egy másik ok az volt, hogy e forradalom útjai-módjai nagyon kedve ellenére valók voltak. Nemcsak „utálatos" terrorizmusa, hanem már az a kísérlete is, hogy a burzsoá uralmat a végletekig vigye. Mit is kezdett volna a brit burzsoá az ő arisztokráciája nélkül, amely modorra tanította, olyanra amilyenre, és divatokat talált ki neki, — amely tiszteket adott a hadseregnek, rendfenntartójának otthon, és a flottának, gyarmati birtokok és új piacok hódítójának külföldön? Volt ugyan a burzsoáziának egy haladó kisebbsége, amely kisebbségnek az érdekei a kompromisszumban nem tartattak olyan jól szem előtt; ez a rész, amely főként a kevésbé vagyonos középosztályból tevődött össze, rokonszenvezett a forradalommal, de a parlamentben erőtlen volt.

Ilymódon, ha a materializmus a francia forradalom hitvallásává lett, az istenfélő angol burzsoá annál szilárdabban ragaszkodott a vallásához. Nem bizonyította-e be a párizsi rémuralom, mi következik abból, ha a tömegek elvesztik vallásos ösztöneiket? Minél inkább átterjedt a materializmus Franciaországból a szomszédos országokba és kapott erősítést hasonló tan-áramlatoktól, nevezetesen a német filozófiától, minél inkább vált ténylegesen a materializmus és szabadgondolkodás általában a művelt ember szükségszerű minősítésévé a kontinensen, annál konokabban ragaszkodott az angol középosztály a maga sokféle hitvallásaihoz. Bármennyire különböztek is egymás-

tól ezek a hitvallások, határozottan vallásos, keresztény hitvallás volt valamennyi.

Mialatt a forradalom biztosította a burzsoázia politikai diadalát Franciaországban, Angliában Watt, Arkwright, Cartwright és mások megindítottak egy ipari forradalmat, amely teljesen eltolta a gazdasági hatalom súlypontját. A burzsoázia gazdagsága most jelentősen gyorsabban növekedett, mint a földtulajdonos arisztokráciáé. Magán a burzsoázián belül a pénzarisztokráciát, a bankárokat stb. mindinkább háttérbe szorították a gyárosok. Az 1689-es kompromisszum, még ama fokozatos változások után is, amelyeken a burzsoázia javára átment, nem felelt meg többé a felek hozzá képest elfoglalt relatív helyzetének. E felek jellege szintén megváltozott; 1830 burzsoáziája igen különbözött az előző század burzsoáziájától. Az arisztokrácia kezén még megmaradt és általa az új ipari burzsoázia igényeivel szembeni ellenállásra felhasznált politikai hatalom összeférhetetlenné vált az új gazdasági érdekekkel. Új harcra volt szükség az arisztokrácia ellen; ez csakis az új gazdasági hatalom győzelmével végződhetett. Először is keresztülvitték a Reform Act-et[13], minden ellenállás ellenére, az 1830-as francia forradalom adta lökés hatására. Ez a burzsoáziának elismert és hatalmas helyet adott a parlamentben. Azután a gabonatörvények eltörlését[14], mely egyszer s mindenkorra megteremtette a burzsoáziának s különösen legtevékenyebb részének, a gyárosoknak a főhatalmát a földtulajdonos arisztokrácia felett. Ez volt a burzsoázia legnagyobb győzelme; de egyben az utolsó is volt, melyet saját kizárólagos érdekében ví-

vott ki. Bármi diadalt vívott ki később, meg kellett osztania egy új társadalmi hatalommal, amely eleinte szövetségese volt, de csakhamar vetélytársa lett.

Az ipari forradalom megteremtette a nagy gyári tőkések osztályát, de egyben a gyári munkásság osztályát – mégpedig jóval számosabb osztályát is. Ez az osztály számban fokozatosan gyarapodott, olyan arányban, ahogy az ipari forradalom egyik gyári ágat a másik után magával ragadta; és ugyanilyen arányban gyarapodott hatalomban. Ezt a hatalmát már 1824-ben bebizonyította, kényszerítve a vonakodó parlamentet a munkások egyesüléseit tiltó törvények eltörlésére.[15] A Reform-agitáció idején a munkások a Reform-párt radikális szárnyát alkották; s miután az 1832-es törvény kirekesztette őket a választójogból, követeléseiket megfogalmazták a népchartában[16] és, ellentétben a nagy burzsoá gabonatörvény-ellenes párttal, független párttá alakultak, a chartista párttá, a modern idők első munkáspártjává.

Aztán jöttek az 1848-as februári és márciusi kontinentális forradalmak, amelyekben a munkásság olyan prominens szerepet játszott s legalábbis Párizsban olyan követelésekkel hozakodott elő, amelyek a tőkés társadalom nézőpontjából bizonnyal megengedhetetlenek voltak. És aztán jött az általános reakció. Először a chartisták veresége 1848 április 10-én, azután a párizsi munkásfelkelés összemorzsolása ugyanez év júniusában, majd az 1849-es év balsikerei Itáliában, Magyarországon, Dél-Németországban, s végül Louis Bonaparte győzelme Párizs felett 1851 december 2-án. Egy időre legalábbis elhallgattatták a munkásigények

rémét, de micsoda áron! Ha a brit burzsoá azelőtt is meg volt győződve arról, hogy a köznépet vallásos kedélyhangulatban kell tartani, mennyivel inkább kellett ennek szükségességét éreznie mindeme tapasztalatok után? Nem törődve kontinentális osztályostársainak gúnymosolyával, tovább is évről évre ezreket és tízezreket költött az alsóbb rendek evangelizálására; nem érve be saját bennszülött vallásos gépezetével, Jonathan testvérhez[17], a vallási szakma legnagyobb létező szervezőjéhez folyamodott és importálta Amerikából a revivalizmust[18], Moodyt és Sankeyt és a hasonlókat; és végül elfogadta az Üdvhadsereg veszedelmes segítségét, amely feleleveníti az őskeresztény propagandáját, a szegényekhez fordul mint a kiválasztottakhoz, vallásos módon harcol a kapitalizmus ellen és így az őskeresztény osztályantagonizmus egy elemét tenyészti, amely egy szép napon keservessé válhatik a tehetős emberekre nézve, akik most a készpénzt adják ehhez.

Úgy látszik, a történelmi fejlődésnek törvénye, hogy a burzsoázia egyetlen európai országban sem tudja — legalábbis nem hosszabb időre — a politikai hatalmat oly kizárólagos módon kezébe keríteni, mint ahogy a feudális arisztokrácia a középkor folyamán kezében tartotta. Még Franciaországban is, ahol a feudalizmust teljesen kiirtották, a burzsoázia mint egész csak igen rövid időszakokra volt a kormányzat teljes birtokában. Lajos Fülöp uralkodása alatt, 1830–48, a burzsoáziának igen kis része uralkodott az országban; messze legnagyobb részét a magas cenzus kirekesztette a választójogból. A második köztársaságban,

1848—51, az egész burzsoázia uralkodott, de csak három évig; tehetetlensége a második császárság útját egyengette. Csak most, a harmadik köztársaságban tartotta birtokában több mint húsz év óta a burzsoázia mint egész a kormányrudat; és máris a hanyatlás örvendetes jeleit mutatja. A burzsoázia tartós uralkodása csak olyan országokban volt lehetséges, mint Amerika, ahol ismeretlen volt a feudalizmus, és a társadalom a kezdet kezdetén burzsoá bázisról indult. És még Franciaországban és Amerikában is már kopogtatnak az ajtón a burzsoázia utódai, a munkások.

Angliában a burzsoázia sohasem uralkodott osztatlanul. Még az 1832-es győzelem is meghagyta a földtulajdonos arisztokráciát az összes vezető kormányhivatalok csaknem kizárólagos birtokában. Az az alázat, amellyel a gazdag középosztály alávetette magát ennek, megfoghatatlan maradt számomra, mígnem egyszer W. E. Forster úr, a nagy liberális gyáros, egy nyilvános beszédben kérte Bradford ifjait, hogy világbeli előmenetelük eszközeként tanuljanak franciául, és saját tapasztalatából elmondotta, milyen birkamód maflának festett, amikor kabinetbeli miniszterként olyan társaságban kellett mozognia, amelyben a francia legalább annyira szükséges volt, mint az angol! A tény az, hogy az akkori angol középosztálybeliek rendszerint egészen műveletlen felkapaszkodottak voltak, és kénytelen-kelletlen át kellett engedniök az arisztokráciának mindazokat a magasabb kormányállásokat, amelyek más minősítéseket követeltek meg, mint üzleti fortélyossággal fűszerezett merő szigeti beszűkültséget és szigeti felfuvalko-

dottságot.* A middle class education-ről** folyó végnélküli újságviták ma is azt mutatják, hogy az angol középosztály még mindig nem tartja magát elég jónak a legjobb nevelésre, és valami szerényebbet keres. Ilymódon még a gabonatörvények eltörlése után is magától értetődőnek látszott, hogy azok az emberek, akik a győzelmet kivívták, a Cobdenok, Brightok, Forsterek stb. az ország hivatalos kormányzásában

* És még üzleti ügyekben is csak siralmas tanácsadó a nemzeti sovinizmus felfuvalkodottsága. Egészen a legutóbbi időkig az átlagos angol gyáros lealacsonyítónak tartotta egy angolra nézve, hogy sajátján kívül más nyelvet is beszéljen, és leginkább csak büszkeséget keltett benne az a tény, hogy „szegény ördög" külföldiek Angliában letelepedtek és megkímélték őt attól a fáradságtól, hogy termékeit külföldön elhelyezze. Észre sem vette, hogy ezek a külföldiek, többnyire németek, ilymódon a brit külkereskedelem — behozatal és kivitel — igen nagy része felett parancsnoklást szereztek, és hogy az angolok közvetlen külkereskedelme szinte teljesen a gyarmatokra, Kínára, az Egyesült Államokra és Dél-Amerikára korlátozódott. Azt sem vette észre, hogy ezek a németek más külföldi németekkel kereskedtek, akik fokozatosan kereskedelmi telepeknek az egész világra kiterjedő hálózatát szervezték meg. Mikor azonban mintegy negyven évvel ezelőtt Németország komolyan elkezdett kivitelre gyártani, ez a hálózat csodálatos szolgálatot tett neki abban, hogy oly rövid idő alatt átváltozott gabona-exportáló országból elsőrangú gyáripari országgá. Ekkor, körülbelül tíz évvel ezelőtt, elfogta a brit gyárost a rémület, és megkérdezte követeit és konzuljait, hogyan van az, hogy vevőit már nem tudja megtartani. Az egyhangú felelet ez volt: 1. nem tanuljátok meg vevőtök nyelvét, hanem elvárjátok tőle, hogy ő beszéljen a tieteken, és 2. meg sem kísérlitek, hogy vevőtök szükségleteinek, szokásainak és ízléseinek eleget tegyetek, hanem elvárjátok tőle, hogy ő alkalmazkodjék a ti angol dolgaitokhoz. — *Engels jegyzete.*

** — középosztályi nevelésről — *Szerk.*

való részvételből kizárva maradjanak, míg húsz évvel később egy új reformtörvény meg nem nyitotta előttük a kabinet ajtaját. Az angol burzsoáziát mind a mai napig oly mélyen áthatja a maga társadalmi alsóbbrendűségének érzése, hogy a saját és a nemzet költségén heréknek egy dísz-kasztját tartja el, hogy ez méltóképpen képviselje a nemzetet minden állami funkcióban; és az angol burzsoázia felettébb megtisztelve érzi magát, ha valamelyiküket méltónak találják arra, hogy beengedjék ebbe a válogatott és kiváltságos testületbe, amelyet végtére maga a burzsoázia fabrikált.

Az ipari és kereskedelmi középosztálynak ennélfogva még nem sikerült a földtulajdonos arisztokráciát teljesen kiűznie a politikai hatalomból, amikor megjelent a színen egy újabb konkurrens, a munkásosztály. A chartista mozgalmat és a kontinentális forradalmakat követő reakció, valamint az angol ipar 1848—66-os példátlan kiterjeszkedése (melyet közönségesen egyedül szabadkereskedelemnek tulajdonítanak, de sokkal inkább a vasutak, óceánjáró gőzösök és általában a közlekedési eszközök kolosszális fejlődésének köszönhető) a munkásosztályt megint függőségbe hozta a liberális párttal szemben, amelynek, mint a chartizmus-előtti időkben, radikális szárnyát alkotta. A munkások választójog-követelései azonban fokozatosan ellenállhatatlanul utat törtek; míg a liberálisok whig vezérei „begyulladtak", Disraeli megmutatta fölényét azzal, hogy a torykkal megragadtatta a kedvező pillanatot és bevezette a városi választókerületekben a household suffrage-et (amely min-

denkit felölelt, aki külön házat lakott), s egyidejűleg újrafelosztotta a mandátumokat. Ezután következett a titkos szavazás (the ballot); majd 1884-ben a household suffrage kiterjesztése a grófságokra és a mandátumok újabb újrafelosztása, amely a választókerületeket valamennyire kiegyenlítette. Mindezek az intézkedések jelentősen növelték a munkásosztály erejét a választásokon, olyannyira, hogy legkevesebb 150—200 kerületben ez az osztály adja most a szavazók többségét. De a parlamenti kormányzat a hagyománytisztelet tanításának legjobb iskolája; míg a középosztály áhítattal és hódolattal tekint azokra, akiket Lord John Manners tréfásan „a mi régi nemességünknek" nevezett, a munkásság tömege tisztelettel és becsülettel nézett akkor azokra, akiket „jobb körökként" szoktak megjelölni, a középosztályra. Valóban, a brit munkás vagy tizenöt évvel ezelőtt az a mintamunkás volt, aki munkáltatója helyzetének tiszteletteljes figyelembevételével és a jogok követelésében tanúsított önmegtartóztató mérsékletével vigaszt csepegtetett a mi katedraszocialista-iskolabeli német közgazdászainkba, akik saját hazai munkásaik gyógyíthatatlan kommunista és forradalmi tendenciáit fájlalták.

De az angol burzsoák — jó üzletember voltukra — messzebb láttak, mint a német professzorok. Csak vonakodva osztották meg hatalmukat a munkásosztállyal. Megtanulták a chartista évek idején, mire képes ez a puer robustus sed malitiosus, a nép. És az idő óta a népcharta nagyobb részét kénytelenek voltak bekebelezni az Egyesült Királyság törvényeibe. Ha

valaha, akkor most kellett a népet morális eszközökkel kordában tartani, és a legelső és a legfőbb valamennyi morális eszköz közül, amellyel a tömegekre hatni lehet, most és mindig — a vallás. Innen ered az iskolaszékek papi többsége, innen a burzsoázia növekvő önmegadóztatása mindenfajta revivalizmus fenntartására, a ritualizmustól az Üdvhadseregig.

És most elérkezett a brit tiszteletreméltóság diadala a kontinentális burzsoák szabadgondolkodása és vallási nemtörődömsége felett. Franciaország és Németország munkásai lázadoztak. Velejükig megfertőződtek szocializmussal és igen jó okokból egyáltalában nem voltak finnyásak azon eszközök törvényessége tekintetében, amelyekkel saját felkerülésüket biztosíthatják. A puer robustus itt napról napra maliciózusabbá vált. Mi más sem maradt a francia és német burzsoáziának utolsó segélyforrásként, mint hogy szép csendben sutba dobja szabadgondolkodását, ahogy az ifjonc, amikor a tengeri betegség meglegyinti, szépen eldobja az égő szivart, amellyel hencegve a fedélzeten parádézott; a gúnyolódók egyremásra jámborságot öltöttek külső magatartásukban, tisztelettel szóltak az egyházról, dogmáiról és ritusairól, és ez utóbbiakat még követték is, amennyire elkerülhetetlen volt. Francia burzsoák böjtöset ettek pénteki napokon, német burzsoák pedig hosszú protestáns prédikációkat ültek végig templomi székeikben. Materializmusukkal csávába kerültek. „Die Religion muss dem Volk erhalten werden" — a nép számára fenn kell tartani a vallást[19] — ez volt az egyetlen és az utolsó eszköz arra, hogy a társadalmat megmentsék

a végső pusztulástól. Szerencsétlenségükre erre csak akkor jöttek rá, amikor már minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy a vallást mindörökre szétzúzzák. És most a brit burzsoán volt a sor, hogy gúnyolódjék és azt mondja: „No hát, bolondok, én ezt már kétszáz évvel ezelőtt megmondhattam volna nektek!"

Mégis attól tartok, hogy sem a brit burzsoá vallásos begyepesedettsége, sem a kontinentális burzsoá post festum* megtérése nem fogja megakasztani az emelkedő proletár áradatot. A hagyomány nagy késleltető erő, a történelem vis inertiae-je**; de lévén merőben passzív, bizonyos, hogy alulmarad; s ilymódon a vallás nem lesz tartós oltalmazója a tőkés társadalomnak. Ha jogi, filozófiai és vallási eszméink az egy adott társadalomban uralkodó gazdasági viszonyoknak többé-kevésbé távoli hajtásai, akkor az ilyen eszmék nem állhatnak ellen hosszú távra az e gazdasági viszonyokban bekövetkező teljes változás hatásainak. És hacsak nem hiszünk természetfeletti kinyilatkoztatásban, el kell ismernünk, hogy semmiféle vallásos hittételek sem lesznek soha elegendők egy düledező társadalom megtámogatására.

S valóban, Angliában is megint mozgolódni kezdtek a munkások. Kétségtelenül béklyózzák őket különféle fajta hagyományok. Burzsoá hagyományok — amilyen az a széltében elterjedt hit, hogy csak két párt lehet, a konzervatívok és a liberálisok, és hogy a munkásosztálynak a nagy liberális párt útján és révén kell üdvözülését kiserénykednie. Munkáshagyomá-

* — ünnep utáni; utólagos — *Szerk.*

** — tehetetlenségi ereje — *Szerk.*

nyok, melyeket a független cselekvésre tett első tapogatódzó kísérleteikből örököltek – amilyen az, hogy nagyon sok régi trade union* kirekeszti mindazokat a jelentkezőket, akik nem mentek át szabályszerű tanoncságon, ami azt jelenti, hogy minden ilyen trade union maga tenyészti saját sztrájktörőit. De azért mindennek ellenére az angol munkásosztály mozog, amint azt még Brentano professzor is kénytelen volt fájdalommal közölni katedraszocialista testvéreivel. Lassú és kimért lépésben mozog, mint Angliában minden; egyhelyt tétovázik, máshelyt többé-kevésbé meddőn, tapogatózva kísérletezik; mozgásában helyl-közzel túl óvatos bizalmatlanságot tanúsít a a szocializmus neve iránt, míg a szubsztanciáját fokozatosan magáévá teszi; és a mozgalom terjed s a munkások egyik rétegét a másik után magával ragadja. Most a londoni East End tanulatlan munkásait rázta fel tompultságukból, s mindannyian tudjuk, hogy ezek a friss erők viszonzásul milyen pompás lökést adtak a mozgalomnak. És ha a mozgalom menete nem tart lépést némelyek türelmetlenségével, ne feledjék el ezek, hogy éppen a munkásosztály őrzi meg elevenen az angol jellem legjobb minőségeit, és hogy ha Angliában megtettek egy lépést előre, az rendszerint sohasem megy utóbb veszendőbe. Ha a régi chartisták fiai a fent kifejtett okokból nem egészen ütötték meg a mércét, az unokák méltónak ígérkeznek nagyapáikhoz.

De az európai munkásosztály diadala nem egyedül Angliától függ. Csak legalábbis Anglia, Franciaország

* — szakszervezet — *Szerk.*

és Németország együttműködése biztosíthatja. E két utóbbi országban a munkásosztály mozgalma jóval előtte jár az angliainak. Németországban méghozzá mérhető távolságra van a sikertől. A haladás, amelyet ott az elmúlt huszonöt év alatt tett, páratlan. Egyre növekvő sebességgel halad előre. Ha a német középosztály megmutatta, mily siralmasan híjával van a politikai képességnek, fegyelemnek, bátorságnak, energiának és állhatatosságnak, a német munkásosztály bőséges bizonyítékát adta mindezeknek a minőségeknek. Négyszáz évvel ezelőtt Németország volt az európai középosztály első felkelésének kiindulópontja; a dolgok mai állása mellett vajon a lehetőség határain kívül esik-e, hogy Németország lesz a színtere az európai proletariátus első nagy győzelmének is?

1892 április 20.

F. Engels

ENGELS

A SZOCIALIZMUS FEJLŐDÉSE AZ UTÓPIÁTÓL A TUDOMÁNYIG

I

A modern szocializmus, tartalmát tekintve, mindenekelőtt egyrészt a vagyonosok és vagyontalanok, a tőkések és bérmunkások között a mai társadalomban uralkodó osztályellentétek, másrészt a termelésben uralkodó anarchia szemlélésének terméke. De elméleti formáját tekintve eleinte úgy jelenik meg, mint azoknak az alapelveknek messzebbre menő, állítólag következetesebb továbbvitele, amelyeket a XVIII. század nagy francia felvilágosítói állítottak fel. Mint minden új elméletnek, a szocializmusnak is mindenekelőtt a készentalált gondolati anyaghoz kellett kapcsolódnia, bármennyire az anyagi gazdasági tények talajában gyökerezett is.

Azok a nagy férfiak, akik Franciaországban az elméket az eljövendő forradalom számára megvilágosították, maguk is felette forradalmian léptek fel. Nem ismertek el külső tekintélyt, bármiféle légyen is az. Vallást, természetszemléletet, társadalmat, államrendet, mindent a legkíméletlenebb bírálatnak vetettek alá; mindennek igazolnia kellett létezését az ész bírói széke előtt, vagy lemondania létezéséről. A gondolkodó értelmet vetették mindenre egyedüli mércéül. Ez volt az az idő, amikor, mint Hegel mondja, a világot feje tete-

jére állították,* először abban az értelemben, hogy az emberi fej és gondolkodása révén talált tételek igényt támasztottak arra, hogy minden emberi cselekvés és társadalmasulás alapzatának számítsanak; utóbb azonban abban a tágabb értelemben is, hogy a valóságot, amely e tételeknek ellentmondott, csakugyan tetéjétől talpáig felfordították. Minden eddigi társadalmi és államformát, minden régről hagyományozott képzetet mint ésszerűtlent a lomtárba dobtak; a világ mindaddig csupáncsak előítéletektől vezettette magát; minden múlt csak szánalmat és megvetést érdemelt. Csak most jött el a napvilágnak, az ész birodalmának a hajnalhasadása; mostantól kezdve a babonát, a jogtalanságot, a kiváltságot és az elnyomást ki kell szorítania az örök igazságnak, az örök

* A francia forradalomra vonatkozó passzus a következő: „A jog gondolata, fogalma *egyszerre* jutott érvényre, és ezzel szemben a jogtalanság ósdi váza nem tudott ellenállást kifejteni. A jog gondolata szerint építettek tehát most alkotmányt, és immár mindennek ezen a bázison kell majd alapulnia. Amióta a Nap az égboltozaton áll, és a bolygók körötte keringenek, még senki nem látott olyat, hogy az ember a fejére, azaz a gondolatra álljon, és a valóságot eszerint építse fel. Anaxagorasz mondotta elsőként, hogy a Nusz, az ész, kormányozza a világot; de csak most jutott el az ember annak a felismeréséhez, hogy a gondolatnak kell a szellemi valóságot kormányoznia. *Gyönyörű napfelkelte* volt hát ez. *Minden gondolkodó lény együtt ünnepelte ezt a korszakot. Fennkölt megindultság* uralkodott abban az időben, *a szellem lelkesültsége borzongatta meg a világot*, mintha csak most érkezett volna el az isteninek a világgal való kiengesztelődése." (Hegel: „Philosophie der Geschichte", 1840, 535. old.) — Nem legfőbb ideje-e, hogy a néhai Hegel professzor ily közveszélyes felforgató tanai ellen mozgásba hozzák a szocialista-törvényt? — *Engels jegyzete.*

igazságosságnak, a természetben megalapozott egyenlőségnek és az elidegeníthetetlen emberi jogoknak.

Ma tudjuk, hogy ez az ész birodalma semmi egyéb nem volt, mint a burzsoázia eszményített birodalma; hogy az örök igazságosság a burzsoá igazságszolgáltatásban találta megvalósulását; hogy az egyenlőség a törvény előtti polgári egyenlőségre lyukadt ki; hogy az emberi jogok egyik leglényegesebbjének kikiáltották – a polgári tulajdont; és hogy az ész-állam, a Rousseau-féle társadalmi szerződés[20] mint polgári, demokratikus köztársaság lépett életbe és léphetett csak életbe. Akárcsak valamennyi elődjük, a XVIII. század nagy gondolkodói sem tudták áthágni a korlátokat, melyeket saját korszakuk szabott nekik.

De a feudális nemesség és az egész rajta kívüli társadalom képviselőjeként fellépő polgárság közti ellentét mellett fennállt a kizsákmányolók és kizsákmányoltak, gazdag henyélők és dolgozó szegények közti általános ellentét. Hiszen éppen ez a körülmény tette a burzsoázia képviselői számára lehetővé, hogy ne egy különös osztály, hanem az egész szenvedő emberiség képviselőinek tüntessék fel magukat. Sőt mi több. A polgárság, keletkezésétől kezdve, terhelt volt ellentétével: tőkések nem állhatnak fenn bérmunkások nélkül, és amilyen arányban a középkori céhpolgár modern burzsoává lett, ugyanolyan arányban fejlődött a céhlegény és a nem-céhes napszámos is proletárrá. És ha nagyjában és egészében a polgárság igényt tarthatott is arra, hogy *a nemességgel folytatott harcában* egyúttal amaz idő különböző dolgozó osztályainak érdekeit is képviselje, minden nagy polgári moz-

galomnál mégis előtörtek annak az osztálynak önálló megmozdulásai, amely a modern proletariátus többé vagy kevésbé kifejlődött elődje volt. Így a német reformáció és parasztháború korában az újrakeresztelők és Thomas Münzer; a nagy angol forradalomban a levellerek[21]; a nagy francia forradalomban Babeuf. A még ki nem alakult osztály e forradalmi zászlóbontásait megfelelő elméleti megnyilatkozások kísérték; a XVI. és XVII. században eszményi társadalmi állapotok utopikus leírásai, a XVIII. században már egyenest kommunista elméletek (Morelly és Mably). Az egyenlőség követelését többé nem korlátozták a politikai jogokra, hanem azt akarták, hogy kiterjedjen az egyesek társadalmi helyzetére is; nem csupán az osztálykiváltságokat akarták megszüntetni, hanem magukat az osztálykülönbségeket. Egy aszketikus, minden életélvezetet kárhoztató, Spártához kapcsolódó kommunizmus volt ilymódon az új tan első megjelenési formája. Azután a három nagy utopista következett: Saint-Simon, akinél a polgári irányzat a proletár irányzat mellett bizonyos fokban még érvényesült; Fourier; és Owen, aki a legfejlettebb tőkés termelés országában és az ezáltal létrehozott ellentétek benyomása alatt közvetlenül a francia materializmushoz kapcsolódva rendszeresen kifejtette az osztálykülönbségek kiküszöbölésére irányuló javaslatait.

Mindhármukban közös, hogy nem az időközben történelmileg létrejött proletariátus érdekeinek képviselőiként lépnek fel. Mint a felvilágosítók, ők is nem mindenekelőtt egy bizonyos társadalmi osztályt, hanem mindjárt az egész emberiséget akarják felszaba-

dítani. Mint azok, ők is az ész és az örök igazságosság birodalmát akarják bevezetni, de birodalmuk mint ég a földtől különbözik a felvilágosítók birodalmától. Az a polgári világ, amely e felvilágosítók alapelvei szerint van berendezve, három társadalmi reformerünk szemében szintén ésszerűtlen és igazságtalan, s ezért ugyanúgy az elvetendő dolgok fazekába vándorol, mint a feudalizmus és az összes korábbi társadalmi állapotok. Hogy a valóságos ész és igazságosság eleddig nem uralkodott a világon, az csak onnan ered, hogy eleddig nem ismerték fel őket helyesen. Hiányzott ugyanis a lángeszű egyes ember, aki most íme fellépett, és aki felismerte az igazságot; hogy most lépett fel, hogy az igazságot éppen most ismerték fel, az nem a történelmi fejlődés összefüggéséből szükségszerűen következő, elkerülhetetlen esemény, hanem tisztára szerencse. Éppúgy születhetett volna 500 évvel korábban is, és akkor megkímélte volna az emberiséget 500 esztendő tévelygésétől, küzdelmeitől és szenvedéseitől.

Láttuk, hogy a XVIII. század francia filozófusai, a forradalom előkészítői miként apelláltak az észhez, mint minden fennállónak egyetlen bírájához. Arról volt szó, hogy ésszerű államot, ésszerű társadalmat teremtsenek, hogy mindent, ami az örök észnek ellentmondott, könyörület nélkül kiküszöböljenek. Láttuk azt is, hogy ez az örök ész a valóságban nem volt más, mint az éppen akkoriban burzsoává továbbfejlődő középpolgárnak az eszményített értelme. Ezért amikor a francia forradalom már megvalósította ezt az észtársadalmat és ezt az ész-államot, kiderült, hogy az új berendezések, bármily racionálisak voltak is a ko-

rábbi állapotokhoz képest, korántsem voltak abszolúte ésszerűek. Az ész-állam teljesen csődöt mondott. A rousseaui társadalmi szerződés a rémuralomban találta megvalósulását, amelyből a saját politikai rátermettségében már nem bízó polgárság előbb a direktórium korrupciójába és végül a napóleoni despotizmus védelme alá menekült.[22] A megígért örök béke átcsapott végnélküli hódító háborúba. Az ész-társadalom sem járt jobban. Gazdag és szegény ellentéte, ahelyett, hogy általános jólétben oldódott volna fel, még kiéleződött az ellentétet áthidaló céhes és egyéb kiváltságok és az azt enyhítő egyházi jótékonysági intézmények kiküszöbölésénél fogva; a „tulajdon szabadsága" a feudális bilincsektől, mely most igazsággá vált, a kispolgár és kisparaszt számára, mint kiderült, azt a szabadságot jelenti, hogy ezt a nagytőke és a földnagybirtok túlhatalmú konkurrenciájától agyonnyomott kistulajdont ugyanezeknek a nagyuraknak eladhassa, s ilymódon a tulajdon szabadsága a kispolgár és kisparaszt számára a tulajdon*tól* való szabadsággá változhatott át; az iparnak tőkés alapzaton való fellendülése a dolgozó tömegek szegénységét és nyomorát a társadalom életfeltételévé tette. A készpénzfizetés lett mindinkább, Carlyle kifejezése szerint, a társadalom egyetlen összekötő kapcsa. A bűntettek száma évről évre emelkedett. Bár az azelőtt fényes nappal szégyenkezés nélkül elkövetett feudális bűnök nem semmisültek meg, egyelőre mégis háttérbe szorultak; helyettük azonban annál bujábban szöktek virágba az eddig csak csendben meglapulva űzött polgári bűnök. A kereskedelem mindinkább becsapás-

sá fejlődött. A forradalmi jelmondat „testvérisége" a konkurrenciaharc fondorlataiban és irigykedésében valósult meg. Az erőszakos elnyomás helyébe a korrupció, a kardnak mint a társadalmi hatalom első emelőjének helyébe a pénz lépett. Az első éj joga a hűbérúrról a polgári gyárosra szállott. A prostitúció eleddig hallatlan mértékben elterjedt. Maga a házasság pedig továbbra is megmaradt a prostitúció törvényesen elismert formájának, hivatalos leplének, s ráadásul bőséges házasságtöréssel egészült ki. Kurtára fogva, a felvilágosítók pompázatos ígéreteivel összehasonlítva az „ész győzelme" által létrehozott társadalmi és politikai berendezkedések keserűen kiábrándító torzképeknek bizonyultak. Már csak azok az emberek hiányoztak, akik ezt a kiábrándulást megállapítsák, s ezek is megjöttek a századfordulóval. 1802-ben megjelentek Saint-Simon genfi levelei; 1808-ban megjelent Fourier első műve, bár elméletének alapzata már 1799-ből kelteződött; 1800 január elsején Robert Owen átvette New Lanark[23] vezetését.

Ez idő tájt azonban a tőkés termelési mód és vele együtt burzsoáziának és proletariátusnak az ellentéte még igen fejletlen volt. A nagyipar, mely Angliában alighogy létrejött, Franciaországban még ismeretlen volt. De csak a nagyipar fejleszti ki egyfelől azokat a konfliktusokat, amelyek kényszerítő szükségszerűséggé emelik a termelési mód forradalmasítását, tőkés jellegének kiküszöbölését — s ezek nemcsak az általa létrehozott osztályoknak, hanem maguknak az általa megalkotott termelőerőknek és csereformáknak is a konfliktusai —; és másfelől a nagyipar fejleszti ki

éppen ezekben az óriási termelőerőkben e konfliktusok megoldásának eszközeit is. Ha tehát 1800 körül az új társadalmi rendből fakadó konfliktusok még csak létrejövőben voltak, még sokkal inkább áll ez megoldásuk eszközeiről. Ha Párizs vagyontalan tömegei a rémuralom alatt egy pillanatra meghódíthatták az uralmat és ezzel a polgári forradalmat, még a polgárság *ellen* is, győzelemre vihették, ezzel csak azt bizonyították be, hogy milyen lehetetlen volt huzamos időre uralmuk az akkori viszonyok között. Az ezekből a vagyontalan tömegekből egy új osztály törzseként épphogy elkülönülő proletariátus, mely önálló politikai akcióra még teljesen képtelen volt, elnyomott, szenvedő rendként jelentkezett, amelynek, képtelen lévén önmagán segíteni, legfeljebb kívülről, felülről lehetett segítséget nyújtani.

Ez a történelmi helyzet uralkodott a szocializmus alapítóin is. A tőkés termelés éretlen állapotának, az éretlen osztályhelyzetnek éretlen elméletek feleltek meg. A társadalmi feladatoknak a még fejletlen gazdasági viszonyokban rejtve lappangó megoldását a fejből akarták létrehozni. A társadalom csak visszásságokat mutatott; ezek kiküszöbölése a gondolkodó ész feladata volt. Arról volt szó, hogy a társadalmi rend új, tökéletesebb rendszerét találják fel és ezt kívülről, propaganda útján, lehetőleg mintakísérletek példája révén a társadalomra erőszakolják. Ezek az új szociális rendszerek eleve arra voltak kárhoztatva, hogy utópiák legyenek; minél tovább kidolgozták őket részleteikben, annál inkább tiszta fantasztaságba kellett veszniök.

Ezt egyszer megállapítva, nem időzünk tovább egy pillanatra sem a kérdésnek ennél a most már teljesen a múlthoz tartozó oldalánál. Átengedhetjük az irodalmi szatócsoknak, hogy ünnepélyesen turkáljanak ezekben a ma már csak mosolyt keltő fantasztaságokban és saját józan gondolkodásmódjuk fölényét fitogtassák az ilyen „eszelősséggel" szemben. Mi inkább örvendünk a zseniális gondolatcsíráknak és gondolatoknak, amelyek a fantasztikus lepel alól mindenütt előtörnek, s melyekre ezek a filiszterek vakok.

Saint-Simon a nagy francia forradalom fia volt, melynek kitörésekor nem volt még harmincéves sem. A forradalom a harmadik rend győzelme volt, azaz a nemzetnek a termelésben és a kereskedelemben *tevékeny* nagy tömegéé, az addig kiváltságos *henyélő* rendek, a nemesség és papság felett. De a harmadik rend győzelméről hamarosan kiderült, hogy e rend egy kis része aratott kizárólagos győzelmet, hogy a politikai hatalmat e rend társadalmilag kiváltságos rétege, a vagyonos burzsoázia hódította meg. Éspedig ez a burzsoázia még a forradalom alatt gyorsan kifejlődött, a nemesség és az egyház elkobzott és azután *eladott* földbirtokával űzött spekuláció révén, valamint a hadseregszállítók által a nemzettel szemben elkövetett csalás révén. Éppen e szélhámosoknak az uralma volt az, ami a direktórium alatt Franciaországot és a forradalmat a bukás szélére sodorta, és ezzel Napóleonnak megadta az ürügyet az államcsínyjéhez. Ilymódon a harmadik rend és a kiváltságos rendek ellentéte Saint-Simon fejében „munkások" és „henyélők" ellentétének formáját öltötte. A henyélők, ezek nem-

csak a régi kiváltságosok voltak, hanem mindazok is, akik termelésben és kereskedelemben való részvétel nélkül járadékokból éltek. És a „munkások", ezek nemcsak a bérmunkások voltak, hanem a gyárosok, a kereskedők, a bankárok is. Hogy a henyélők elvesztették képességüket a szellemi vezetésre és politikai uralomra, az megállapított dolog volt, és azt a forradalom végérvényesen megpecsételte. Hogy a vagyontalanoknak nem volt meg ez a képességük, az Saint-Simon előtt a rémuralom tapasztalatai által bebizonyítottnak látszott. De ki vezessen és uralkodjék hát? Saint-Simon szerint a tudomány és az ipar, egybefűzve egy új vallási kötelék által, amelynek az a rendeltetése, hogy a vallási szemléleteknek a reformáció óta szétrombolt egységét helyreállítsa, egy szükségképpen misztikus és szigorúan hierarchikus „új kereszténység" által. De a tudomány az iskolák tudósait, s az ipar elsősorban az aktív burzsoákat, gyárosokat, kereskedőket, bankárokat jelentette. Ezeknek a burzsoáknak egyfajta közhivatalnokokká, társadalmi bizalmiférfiakká kellene ugyan átváltozniok, a munkásokkal szemben azonban mégis parancsnokló és gazdaságilag is kiváltságos helyzetet kellene megtartaniok. Nevezetesen a bankárok lennének hivatva arra, hogy a hitel szabályozásával az egész társadalmi termelést szabályozzák. — Ez a felfogás teljesen megfelelt egy olyan időnek, amikor Franciaországban a nagyipar s vele burzsoáziának és proletariátusnak az ellentéte épphogy keletkezőben volt. Amit azonban Saint-Simon különösen hangsúlyoz, az a következő: ő mindenütt és mindenkor elsősorban „a

legszámosabb és legszegényebb osztály" (la classe la plus nombreuse et la plus pauvre) sorsával törődik.

Saint-Simon már genfi leveleiben felállítja azt a tételt, hogy „minden ember dolgozzék". Ugyanebben az írásában már tudja, hogy a rémuralom a vagyontalan tömegek uralma volt. „Nézzétek meg" – kiáltja oda nekik –, „mi történt Franciaországban akkoriban, mikor társaitok uralkodtak ott; az éhínséget idézték elő." De a francia forradalmat úgy felfogni, mint osztályharcot, mégpedig nem csupán nemesség és polgárság, hanem nemesség, polgárság *és vagyontalanok* között, ez 1802-ben felettébb zseniális felfedezés volt. 1816-ban a politikát a termelésről szóló tudománynak jelenti ki és azt jósolja, hogy a politika teljesen feloldvad majd a gazdaságban. Ha ebben az a felismerés, hogy a gazdasági helyzet a politikai berendezkedések bázisa, még csak csírájában mutatkozik is, mégis itt már világosan ki van mondva az ember feletti politikai uralom átváltozása dolgok igazgatásává és termelési folyamatok irányításává, tehát „az állam eltörlése", melyet újabban oly sok hűhóval laposra csépelnek. Ugyanígy felette állva kortársainak, hirdeti 1814-ben, közvetlenül a szövetségeseknek Párizsba való bevonulása után, és még 1815-ben, a Száz Nap[24] háborúja alatt is, hogy Franciaországnak Angliával és másodsorban mindkét országnak Németországgal való szövetsége Európa sikeres fejlődésének és békéjének egyetlen biztosítéka. Az 1815-ös franciáknak szövetséget prédikálni a waterlooi győzőkkel, ehhez valójában ugyanannyi bátorság, mint történelmi messzirelátás kellett.

Míg Saint-Simonnál a pillantás zseniális széleskörűségét fedezzük fel, amelynek folytán a későbbi szocialistáknak csaknem valamennyi nem szigorúan gazdaságtani gondolata csírájában már megvan nála, Fourier-nál a fennálló társadalmi állapotok igazi franciásan szellemes, de azért nem kevésbé mélyre hatoló bírálatát találjuk meg. Fourier a burzsoáziát, forradalomelőtti lelkes prófétáit és forradalomutáni érdekelt hozsannázóit szavukon fogja. Könyörtelenül felfedi a polgári világ anyagi és morális nyomorúságát, szembeállítja ezzel mind a korábbi felvilágosítók csillogó ígéreteit arról a társadalomról, amelyben csak az ész uralkodik majd, a mindeneket boldogító civilizációról, a határtalan emberi tökéletesedőképességről, mind pedig a kortárs burzsoá ideológusok szépítgető szólamait; kimutatja, hogy a leghangzatosabb frázisnak hogyan felel meg mindenütt a legszánalmasabb valóság, és maró gúnnyal árasztja el a frázisnak ezt a menthetetlen kudarcát. Fourier nemcsak kritikus, az ő örökké vidám természete szatirikussá, mégpedig minden idők egyik legnagyobb szatirikusává teszi őt. A forradalom alkonyával felvirágzó szédelgő spekulációt, akárcsak az akkori francia kereskedelem általános szatócskodását éppoly mesterien, mint mulattatóan ábrázolja. Még mesteribb a nemi viszonyok polgári alakulásáról és a nőnek a polgári társadalomban való helyzetéről adott kritikája. Ő mondja ki először, hogy egy adott társadalomban a nők emancipációjának foka a természetes mértéke az általános emancipációnak. De a legnagyszerűbbnek Fourier a társadalom történetének felfogásában mutatkozik. A tár-

sadalom történetének egész eddigi lefolyását négy fejlődési fokra osztja: vadság, patriarchátus, barbárság, civilizáció, mely utóbbi egybeesik a mai úgynevezett polgári társadalommal, tehát a XVI. század óta bevezetett társadalmi renddel, és kimutatja, „hogy minden bűnt, amelyet a barbárság egyszerű módon gyakorol, a civilizált rend összetett, kétértelmű, kétszínű, képmutató létezési módra emel", hogy a civilizáció „hibás körben" mozog, ellentmondásokban, melyeket folyvást újonnan létrehoz, anélkül, hogy le tudná küzdeni őket, úgyhogy folyvást az ellenkezőjét éri el annak, amit elérni akar, vagy amiről azt állítja, hogy el akarja érni. Úgyhogy például „a civilizációban *a szegénység magából a bőségből fakad*". Fourier, mint látjuk, éppoly mesterien kezeli a dialektikát, mint kortársa, Hegel. Ugyanilyen dialektikával emeli ki, a határtalan emberi tökéletesedőképességről szóló fecsegéssel szemben, hogy minden történelmi fázisnak megvan a felszálló, de megvan a leszálló ága is, és ezt a szemléletmódot az egész emberiség jövőjére is alkalmazza. Ahogy Kant a Föld eljövendő pusztulását a természettudományba, úgy vezeti be Fourier az emberiség eljövendő pusztulását a történelemszemléletbe.

Mialatt Franciaországban a forradalom orkánja söpörte ki az országot, Angliában csendesebb, de azért nem kevésbé hatalmas forradalmasodás ment végbe. A gőz és az új szerszámgépi berendezés átváltoztatták a manufaktúrát modern nagyiparrá és forradalmasították ezzel a polgári társadalom egész alapzatát. A manufaktúra-idő álmos fejlődésmenete a termelés

igazi Sturm und Drang-időszakává[25] változott át. Egyre növekvő gyorsasággal végbement a társadalom szétválása nagy tőkésekre és vagyontalan proletárokra, akik között, a korábbi stabil középrend helyett, most kézműveseknek és kiskereskedőknek állandótlan tömege tengetett ingatag létezést, a népesség leghullámzóbb része. Az új termelési mód a felszálló ágának még csak a kezdetén volt; még ez volt a normális, szabályszerű, az adott körülmények között egyedül lehetséges termelési mód. De már akkor kiáltó társadalmi visszásságokat hozott létre: hontalan népességet zsúfolt össze nagyvárosok legrosszabb lakhelyein – felbomlasztotta a leszármazás, a patriarchális alárendeltség, a család minden hagyományos kötelékét – ijesztő mértékben megnövelte a túlmunkát különösen a nőkét és gyermekekét – tömegesen elerkölcstelenítette a hirtelen teljesen új viszonyok közé, a faluból a városba, a földművelésből az iparba, stabil életfeltételekből napról napra változó bizonytalan életfeltételek közé vetett dolgozó osztályt. Ekkor lépett fel reformátorként egy huszonkilenc éves gyáros, a fennköltségig gyermekien egyszerű jellemű férfiú és egyszersmind oly született irányítója embereknek, mint csak kevesen. Robert Owen magáévá tette a materialista felvilágosítók tanítását, hogy az ember jelleme egyrészt veleszületett szervezetének és másrészt az embert életideje, különösen pedig fejlődési időszaka folyamán körülvevő körülményeknek a terméke. Az ipari forradalomban osztálytársainak legtöbbje csak zűrzavart és káoszt látott, amely arra jó, hogy a zavarosban halásszanak és gyorsan meggazdagodjanak.

Ő alkalmat látott benne arra, hogy megvalósítsa kedvenc tételét és ezzel rendet vigyen a káoszba. Már Manchesterben egy gyár ötszáz munkásának irányítójaként sikerrel megkísérelte ezt; 1800-tól 1829-ig a skóciai New Lanark-beli nagy gyapotfonodát igazgató-társtulajdonosként ugyanebben az értelemben vezette, csak a cselekvés nagyobb szabadságával és olyan sikerrel, amely európai hírnevet szerzett neki. Egy fokozatosan 2500 főre növekedő, eredetileg a legvegyesebb és legnagyobbrészt erősen demoralizált elemekből összetevődő népességet teljes-tökéletes mintatelepüléssé változtatott át, ahol ittasság, rendőrség, büntetőbíró, pereskedés, szegénygondozás, a jótékonykodás szükséglete ismeretlen dolgok voltak. Mégpedig egyszerűen annálfogva, hogy az embereket emberhez méltóbb körülmények közé juttatta és jelesül a felnövekvő nemzedéket gondosan neveltette. Ő találta fel és itt vezette be először a kisdedóvókat. Második életévüktől kezdve a gyermekek az óvodába kerültek, ahol olyan jól elszórakoztak, hogy alig lehetett őket onnan hazavinni. Míg konkurrensei napi tizenhárom-tizennégy órát dolgoztattak, New Lanarkben tíz és fél órát dolgoztak csak. Amikor egy gyapotválság négyhónapi szünetelésre kényszerítette az üzemet, a nem-dolgozó munkásoknak tovább fizették a teljes bért. És emellett a vállalat több mint megkétszerezte az értékét és mindvégig bőséges nyereséget hozott a tulajdonosoknak.

Mindezzel Owen nem érte be. A létezés, melyet munkásainak megteremtett, az ő szemében még korántsem volt emberhez méltó létezés; „az emberek

rabszolgáim voltak"; a viszonylag kedvező körülmények, melyek közé juttatta őket, még messze voltak attól, hogy módot adjanak a jellem és az értelem mindenoldalú, racionális kifejlődésére, szabad élettevékenységről nem is szólva. „És mégis, e 2500 személy [...] dolgozó része [...] ugyanannyi valóságos gazdagságot termelt a társadalom számára, mint amennyit alig fél évszázaddal előbb még 600 000-es népesség [...] tudott megalkotni. Azt kérdeztem magamtól: mi lesz a különbözetből a 2500 személy által elfogyasztott gazdagság és a között a gazdagság között, amelyet a 600 000 kellett volna hogy elfogyasszon?" A felelet világos volt. Arra használták fel, hogy a vállalat birtokosainak a befektetett tőkére öt százalék kamatot és ezenkívül még több mint 300 000 font sterling (6 000 000 márka) nyereséget hozzon. S ami New Lanarkre állt, még nagyobb mértékben állt Anglia összes gyáraira. „E nélkül az új, a gépek által megalkotott gazdagság nélkül [...] nem lehetett volna a Napóleon megdöntéséért és az arisztokratikus társadalmi elvek fenntartásáért vívott [...] háborúkat viselni. És mégis, ez az új hatalom a dolgozó osztály teremtménye volt."* Őt illetnék ezért a gyümölcsök is. Ezek az új, hatalmas termelőerők, amelyek eddig csak egyesek meggazdagodására és a tömegek leigázására szolgáltak, nyújtották Owen szemé-

* A „Revolution in Mind and Practice" című, „Európa összes vörös republikánusaihoz, kommunistáihoz és szocialistáihoz" intézett és az 1848-as francia ideiglenes kormánynak, de „Viktória királynőnek és felelős tanácsosainak" is megküldött emlékiratból. — *Engels jegyzete.*

ben az alapzatát egy társadalmi újjáalakulásnak, és az volt rendeltetésük, hogy az összesek közös tulajdonaként csakis az összesek közös jólétéért dolgozzanak.

Ilyen tisztára üzletszerű módon, úgyszólván a kereskedői számítás gyümölcseképpen keletkezett az oweni kommunizmus. Ezt a gyakorlatias jellegét mindvégig megtartja. Így Owen 1823-ban javasolta, hogy az ír nyomort kommunista települések útján szüntessék meg, és javaslatához teljes számításokat csatolt a befektetési költségekről, az évi kiadásokról és az előreláthető hozadékokról. Így az ő végleges jövő-tervében a részleteknek, beleértve alaprajzot, homlokrajzot és madártávlati nézetet, technikai kidolgozása olyan szakismerettel van kivitelezve, hogy aki egyszer a társadalmi reform oweni módszerét elfogadta, a részletbeli berendezés ellen még szakértői álláspontról is alig tehet kifogást.

A kommunizmushoz való előrehaladás volt a fordulópont Owen életében. Amíg puszta emberbarátként lépett fel, csakis gazdagságot, tetszést, tiszteletet és dicsőséget aratott. Európa legnépszerűbb embere volt: Nemcsak osztályostársai, hanem államférfiak és fejedelmek is tetszéssel hallgatták. Amikor azonban kommunista elméleteivel előállt, megfordult a lap. Három nagy akadály torlaszolta el szerinte mindenekelőtt a társadalmi reformhoz vezető utat: a magántulajdon, a vallás és a házasságnak a jelenlegi formája. Tudta, mi vár rá, ha ezeket megtámadja: általános kiközösítés a hivatalos társadalom részéről, egész társadalmi pozíciójának elvesztése. De nem riadt vissza attól, hogy mindezt kíméletlenül meg-

támadja, és úgy történt, amint előre látta. A hivatalos társadalomból száműzve, a sajtóban agyonhallgatva, elszegényedve balulsikerült kommunista kísérletek miatt Amerikában, melyekre egész vagyonát rááldozta, közvetlenül a munkásosztályhoz fordult és ennek körében még harminc éven át tevékenykedett. Minden társadalmi mozgalom, minden valóságos előrehaladás, mely Angliában a munkások érdekében létrejött, Owen nevéhez fűződik. Így 1819-ben öt évi erőfeszítés után ő vitte keresztül az első törvényt, amely korlátozta a női és gyermekmunkát a gyárakban. Így ő elnökölt az első kongresszuson, amelyen egész Anglia trade unionjai egyetlen nagy szakszervezeti szövetségbe egyesültek. Így a társadalom teljesen kommunista berendezésére vivő átmeneti intézkedésekként ő vezette be egyrészt a szövetkezeti társaságokat (fogyasztási és termelőszövetkezeteket), melyek azóta legalábbis gyakorlati bizonyítékát szolgáltatták annak, hogy a kereskedő is, a gyáros is nagyon jól nélkülözhető személyek; másrészt a munkabazárokat, intézményeket a munkatermékek cseréjére munka-papírpénz révén, amelynek egysége a munkaóra volt; olyan intézmények voltak ezek, melyeknek szükségképpen hajótörést kellett szenvedniök, azonban mindenben előfutárai voltak a jóval későbbi proudhoni cserebanknak, de attól éppen abban különböztek, hogy nem az összes társadalmi bajok egyetemes orvosszerét jelentették, hanem csak első lépést a társadalom egy jóval radikálisabb átalakításához.

Az utopisták szemléletmódja sokáig uralkodott a XIX. század szocialista elképzelésein és uralkodik

rajtuk részben még ma is. E szemléletmódnak hódoltak még a legutóbbi időkig is az összes francia és angol szocialisták, ezt tette magáévá Weitlinggel egyetemben a korábbi német kommunizmus is. A szocializmus mindőjük szemében az abszolút igazság, ész és igazságosság kifejezése, és csak fel kell fedezni, hogy saját erejével meghódítsa a világot; minthogy az abszolút igazság időtől, tértől és emberi, történelmi fejlődéstől független, ezért puszta véletlen, mikor és hol fedezik fel. Emellett aztán az abszolút igazság, ész és igazságosság megint minden iskolaalapítónál különböző; és minthogy az abszolút igazság, ész és igazság különös fajtáját mindegyiküknél megintcsak az ő szubjektív értelme, életfeltételei, ismereteinek és gondolkodási iskolázottságának mértéke szabja meg, az abszolút igazságok e konfliktusában nem lehetséges más megoldás, mint az, hogy egymáson kölcsönösen lekoptatódnak. Ebből aztán nem jöhetett ki más, mint egyfajta eklektikus átlagszocializmus, amint az valójában mindmáig uralkodik Franciaország és Anglia legtöbb szocialista munkásának fejében — a különböző szektaalapítók kevésbé megbotránkoztató kritikai megnyilatkozásaiból, gazdasági tantételeiből, társadalmi jövőelképzeléseiből álló, felette változatos árnyalatokat megengedő keverék, amely keverék annál könnyebben összeáll, minél inkább lecsiszolódnak a vita sodrában a határozottság éles szegletei az egyes alkotórészekről, mint kerek kavicsokról a patakban. Ahhoz, hogy a szocializmusból tudományt lehessen csinálni, előbb reális talajra kellett állítani.

Időközben a XVIII. század francia filozófiája mellett és után létrejött az újabb német filozófia és Hegelben megtalálta lezárását. Legnagyobb érdeme a dialektikának mint a gondolkodás legmagasabb formájának újrafelvétele volt. A régi görög filozófusok valamennyien született, természetadta dialektikusok voltak, és a legegyetemesebb koponya közöttük, Arisztotelész már vizsgálta a dialektikus gondolkodás leglényegesebb formáit is. Az újabb filozófia ellenben, bár a dialektikának benne is voltak ragyogó képviselői (például Descartes és Spinoza), különösen angol befolyásra, mindinkább megrekedt az úgynevezett metafizikai gondolkodásmódban, amely a XVIII. század franciáit is, legalábbis sajátlag filozófiai munkáikban, csaknem kizárólagos uralma alatt tartotta. A tulajdonképpeni filozófián kívül ők is képesek voltak mesterműveit nyújtani a dialektikának; csak Diderot művére, a „Rameau unokaöccsé"-re és Rousseau értekezésére „Az emberek közti egyenlőtlenség eredetéről" emlékeztetünk. — Itt röviden megadjuk, ami a lényeges a két gondolkodási módszerben.

Ha a természetet vagy az emberiség történelmét vagy saját szellemi tevékenységünket gondolkodó vizsgálódásnak vetjük alá, mindenekelőtt összefüggések és kölcsönhatások végtelen egymásbafonódásának

képe tárul elénk, amelyben semmi sem marad meg annak, ami, ahol és ahogy volt, hanem minden mozog, változik, létrejön és elmúlik. Mindenekelőtt tehát az összképet látjuk, melyben az egyes részletek még többé-kevésbé háttérben maradnak, inkább a mozgásra, az átmenetekre, az összefüggésekre ügyelünk, semmint arra, *ami* mozog, átmegy és összefügg. Ez az eredeti, naiv, de magát a dolgot tekintve helyes szemlélet a világról a régi görög filozófiáé, s először Hérakleitosz mondta ki világosan: Minden van és egyben nincs is, mert minden *folyik*, állandó változásban, állandó létrejövésben és elmúlásban van. De ez a szemlélet, bármily helyesen ragadja is meg a jelenségek összképének általános jellegét, arra mégsem elég, hogy megmagyarázza az egyes részleteket, amelyekből ez az összkép egybetevődik; és amíg ezeket nem ismerjük, addig az összképpel sem vagyunk tisztában. Hogy ezeket az egyes részleteket megismerjük, ki kell őket emelnünk természeti vagy történelmi összefüggésükből és mindegyiküket magáért-valóan, mibenlétük, különös okaik és okozataik stb. szerint kell megvizsgálnunk. Ez mindenekelőtt a természettudomány és a történetkutatás feladata; oly kutatási ágaké, melyek a klasszikus kor görögjeinél igen jó okokból csak alárendelt rangot töltöttek be, mert ezeknek mindenekelőtt még össze kellett hordaniok ehhez az anyagot. Csak miután a természeti és történelmi anyag bizonyos fokig összegyűlt, lehet nekifogni a kritikai megrostálásnak, az összehasonlításnak, illetőleg az osztályokba, rendekbe és fajtákba való beosztásnak. Az exakt természetkutatás kezdeteit ennélfogva csak

az alexandriai időszak[26] görögjei és később, a középkorban, az arabok fejlesztik tovább; ámde valóságos természettudomány csak a XV. század második felétől kelteződik és ettől fogva folyvást növekvő sebességgel haladt előre. A természetnek egyes részeire való szétbontása, a különböző természeti folyamatoknak és természeti tárgyaknak meghatározott osztályokba való elkülönítése, a szerves testek belsejének változatos anatómiai alakulásaik szerinti vizsgálata volt azoknak az óriási előrehaladásoknak az alapfeltétele, amelyeket az utolsó négyszáz esztendő a természet megismerésében számunkra meghozott. De ez azt a szokást is örökbe hagyta, hogy a természeti dolgokat és természeti folyamatokat elszigeteltségükben, a nagy egyetemes összefüggésen kívül fogjuk fel; ennélfogva nem mozgásukban, hanem nyugalmi állapotukban, nem lényegileg változékony, hanem szilárd állagokként, nem életükben, hanem holtukban. És azzal, hogy — amint ez Bacon és Locke révén történt — ez a szemléletmód a természettudományból átment a filozófiába, megteremtette az utolsó évszázadok sajátos korlátoltságát, a metafizikai gondolkodásmódot.

A metafizikus számára a dolgok és gondolati képmásaik, a fogalmak, elszigetelt, egymás után és egymás nélkül szemügyre veendő szilárd, merev, egyszer s mindenkorra adott tárgyai a vizsgálatnak. A metafizikus csupa közvetítésnélküli ellentétekben gondolkodik; az ő beszéde: úgy úgy, nem nem, ami pedig ezeken felül vagyon, a gonosztól vagyon.[27] Számára egy dolog vagy létezik, vagy nem létezik: egy dolog éppoly

kevéssé lehet egyidejűleg önmaga és egy másik. Pozitív és negatív abszolúte kizárják egymást; ok és okozat éppígy merev ellentétben állanak egymással. Ez a gondolkodásmód azért jelenik meg szemünkben első pillantásra szerfelett valószerűnek, mert ez az úgynevezett egészséges emberi értelem gondolkodásmódja. Csakhogy az egészséges emberi értelem, bármily tisztes legény is a maga négy fal övezte házisütetű területén, egészen csodálatos kalandokba keveredik, mihelyt kimerészkedik a kutatás tágas világába; és a metafizikai szemléletmód, noha a tárgy természetének megfelelően kiterjedt, bármily tágas területeken jogosult, sőt szükséges is, előbb-utóbb mégis mindenkor korlátba ütközik, amelyen túl egyoldalúvá, korlátolttá, elvonttá válik és megoldhatatlan ellentmondásokba téved, mert az egyes dolgoktól feledi az összefüggésüket, létüktől a létrejövésüket és elmúlásukat, nyugalmuktól a mozgásukat, mert a sok fától nem látja az erdőt. Mindennapi esetekben például tudjuk és határozottsággal meg tudjuk mondani, hogy egy állat létezik-e vagy sem; pontosabb vizsgálatnál azonban azt találjuk, hogy ez némelykor felettébb bonyolult dolog, mint ezt nagyon jól tudják a jogászok, akik hasztalan vesződtek azzal, hogy észszerű határvonalat találjanak, amelyen túl a gyermeknek az anyaméhben való elpusztítása gyilkosság; és éppily lehetetlen megállapítani a halál pillanatát, mivel a fiziológia kimutatja, hogy a halál nem egyszeriben való, pillanatnyi esemény, hanem igen hosszadalmas folyamat. Éppígy minden szerves lény minden pillanatban ugyanaz és nem ugyanaz; minden

pillanatban feldolgoz kívülről kapott anyagokat és másokat kiválaszt, testében minden pillanatban elhalnak sejtek és újak képződnek; hosszabb-rövidebb idő után e test anyaga teljesen megújult, más anyagatomokkal pótlódott, úgyhogy minden szerves lény folyvást ugyanaz és mégis más. Pontosabb vizsgálódásnál azt is találjuk, hogy egy ellentét két pólusa, mint pozitív és negatív, éppúgy elválaszthatatlan egymástól, mint ahogyan ellentett, s hogy minden ellentétességük ellenére egymást kölcsönösen áthatják; ugyanígy, hogy ok és okozat olyan képzetek, amelyek csak az egyes esetre való alkalmazásukban érvényesek mint ilyenek, hogy azonban, mihelyt az egyes esetet a világ egészével való általános összefüggésében tekintjük, összefolynak, feloldódnak az egyetemes kölcsönhatás szemléletében, ahol okok és okozatok folytonosan helyet cserélnek, s ami most vagy itt okozat, ott vagy máskor okká lesz és megfordítva.

Mind e folyamatok és gondolkodási módszerek nem illenek bele a metafizikai gondolkodás keretébe. A dialektika számára ellenben, amely a dolgokat és fogalmi képmásaikat lényegileg összefüggésükben, láncolatukban, mozgásukban, keletkezésükben és elmúlásukban fogja fel, az olyan folyamatok, mint a fentiek, saját eljárási módjának mindmegannyi igazolásai. A természet a dialektika próbaköve, s el kell ismernünk, hogy a modern természettudomány e próba számára szerfelett gazdag, napról napra halmozódó anyagot szolgáltatott s ezzel bebizonyította, hogy a természetben, végső fokon, dialektikusan, nem pedig metafizikusan mennek a dolgok, hogy a természet

nem folyvást ismétlődő körnek az örök egyformaságában mozog, hanem valóságos történelmen megy át. Mindenekelőtt Darwint kell itt megneveznünk, aki a metafizikai természetfelfogásnak a leghatalmasabb döfést adta annak kimutatásával, hogy az egész mai szerves természet, növények és állatok és ezzel az ember is, egy évmilliók óta folytatódó fejlődési folyamat terméke. Minthogy azonban mind ez ideig ujjainkon megszámolhatjuk azokat a természetkutatókat, akik megtanultak dialektikusan gondolkodni, a felfedezett eredményeknek a hagyományos gondolkodásmóddal való eme konfliktusából megmagyarázódik az a határtalan zűrzavar, amely most az elméleti természettudományban uralkodik, és amely tanítókat és tanítványokat, írókat és olvasókat egyaránt kétségbeejt.

A világ-egésznek, fejlődésének és az emberiség fejlődésének, valamint az e fejlődésről az emberek fejében kialakuló tükörképnek az exakt ábrázolása tehát csak dialektikus úton, a létrejövés és elmúlás, az előre- vagy visszalépő változások általános kölcsönhatásainak állandó tekintetbevételével jöhet létre. És ebben az értelemben lépett is fel nyomban az újabb német filozófia. Kant azzal kezdte pályafutását, hogy a stabil newtoni Nap-rendszert és ennek — a hírhedt első lökés egyszer megadatván — örök tartamát történelmi folyamattá oldotta fel: a Napnak és valamennyi bolygónak forgó ködtömegből való keletkezésévé. Emellett már azt a következtetést is levonta, hogy ezzel a keletkezéssel egyúttal a Nap-rendszer jövendő pusztulása ugyancsak szükségszerűen adva van. Kant nézetét fél évszázaddal utóbb Laplace

matematikailag megalapozta és további fél évszázaddal később a spektroszkóp kimutatta ilyen izzó, a sűrűsödés különböző fokain álló gáztömegek létezését a világtérben.

Ez az újabb német filozófia a hegeli rendszerben találta lezárását, amely az egész természeti, történelmi és szellemi világot első ízben — és ez a nagy érdeme — ábrázolta folyamatnak, vagyis állandó mozgásban, változásban, átalakulásban és fejlődésben levőnek, és megkísérelte, hogy e mozgásban és fejlődésben a belső összefüggést kimutassa. E nézőpontból az emberiség történelme többé nem értelmetlen erőszakcselekedetek vad zűrzavaraként jelent meg, amelyek a most megérett filozófus-ész bírói széke előtt mind egyaránt elvetendők, és amelyeket legjobb mihamarább elfelejteni, hanem magának az emberiségnek a fejlődési folyamataként, s a gondolkodás feladata most az lett, hogy e folyamat lassú, fokozatos menetét minden tévútján át nyomon kövesse és minden látszólagos véletlenségen keresztül kimutassa belső törvényszerűségét.

Hogy a hegeli rendszer a maga elé tűzött feladatot nem oldotta meg, itt közömbös. Korszakalkotó érdeme volt, hogy kitűzte. Oly feladat ez, amelyet senki egyes ember soha nem tud majd megoldani. Jóllehet Hegel — Saint-Simon mellett — korának legegyetemesebb koponyája volt, mégis korlátozta őt először saját ismereteinek szükségszerűen határolt terjedelme, másodszor korszakának terjedelemben és mélységben ugyancsak korlátozott ismeretei és nézetei. Ehhez azonban még egy harmadik dolog járult. Hegel idea-

lista volt, azaz számára fejének gondolatai nem a valóságos dolgok és folyamatok többé-kevésbé elvont képmásainak számítottak, hanem megfordítva, a dolgok és fejlődésük számítottak csak a valahogyan már a világ előtt létezett „eszme" megvalósult képmásainak. Ezzel minden a feje tetejére volt állítva és a világ valóságos összefüggése teljesen visszájára fordítva. És ennélfogva bármily helyesen és zseniálisan fogott is fel Hegel némely egyes összefüggéseket, a megadott okokból mégis a részletekben is sok mindennek foltozottan, mesterkélten, konstruáltan, egyszóval visszásan kellett kiütnie. A hegeli rendszer, mint ilyen, egy kolosszális koraszülött volt — azonban az utolsó is a maga fajtájában. Ugyanis még egy gyógyíthatatlan belső ellentmondásban szenvedett: egyrészt lényeges előfeltétele volt az a történelmi szemlélet, miszerint az emberi történelem fejlődési folyamat, amely természeténél fogva nem lelheti intellektuális lezárását egy úgynevezett abszolút igazság felfedezése által; másrészt azonban e rendszer azt állítja magáról, hogy éppen ennek az abszolút igazságnak a foglalata. A természet és történelem megismerésének egy mindent átfogó, egyszer s mindenkorra lezáró rendszere ellentétben áll a dialektikus gondolkodás alaptörvényeivel; ami azonban legkevésbé sem zárja ki, hanem ellenkezőleg, magában foglalja, hogy az egész külső világ rendszeres megismerése nemzedékről nemzedékre óriási előrehaladásokat tehet.

Az eddigi német idealizmus teljes visszásságának átlátása szükségképpen a materializmushoz vezetett, de hangsúlyozzuk, nem a XVIII. század pusztán meta-

fizikai, kizárólagosan mechanikus materializmusához. Minden korábbi történelemnek naivan forradalmi, egyszerű elvetésével szemben a modern materializmus a történelemben az emberiség fejlődési folyamatát látja, melynek mozgástörvényeit felfedezni az ő feladata. A mind a XVIII. század franciáinál, mind még Hegelnél uralkodó természet-elképzeléssel szemben, mely szerint a természet szűk körpályákon mozgó, állandóan változatlanul maradó egész — örök égitestekkel, ahogy Newton, és a szerves lények változhatatlan fajtáival, ahogy Linné tanította —, a modern materializmus összefoglalja a természettudomány újabb előrehaladásait, miszerint a természetnek szintén megvan a maga időbeli történelme, az égitestek éppúgy, mint az őket kedvező körülmények között benépesítő szervezetek fajtaféleségei is, keletkeznek és elmúlnak, és a körpályák, amennyiben egyáltalán szó lehet róluk, végtelenül nagyobb szabású kiterjedéseket öltenek. E modern materializmus mindkét esetben lényegileg dialektikus és nincs többé szüksége a többi tudomány felett álló filozófiára. Mihelyt minden egyes tudomány elé az a követelmény lép, hogy tisztázza helyzetét a dolgoknak és a dolgok ismeretének az egyetemes összefüggésében, az egyetemes összefüggésnek minden különös tudománya felesleges. Ami akkor az egész eddigi filozófiából még önállóan fennmarad, az a gondolkodásnak és a gondolkodás törvényeinek tana — a formális logika és a dialektika. Minden más felolvad a természet és a történelem pozitív tudományában.

Míg azonban a természetszemléletbeli átlendülés

csak abban a mértékben mehetett végbe, amelyben a kutatás a megfelelő pozitív ismeretanyagot szolgáltatta, jóval korábban már olyan történelmi események jutottak érvényre, amelyek döntő fordulatot idéztek elő a történetfelfogásra nézve. 1831-ben Lyonban lezajlott az első munkásfelkelés; 1838—42 közt csúcspontját érte el az első nemzeti munkásmozgalom, az angol chartisták mozgalma. A proletariátus és a burzsoázia közti osztályharc Európa leghaladottabb országai történelmének előterébe lépett, ugyanolyan mértékben, amilyenben ott egyrészt a nagyipar, másrészt a burzsoázia újonnan meghódított politikai uralma kifejlődött. A polgári gazdaságtannak a tőke és a munka érdekeinek azonosságáról, a szabad konkurrencia következményeképpen létrejövő általános harmóniáról és általános népjólétről hirdetett tanításait mind csattanósabban hazudtolták meg a tények. Mind e dolgokat nem lehetett immár elutasítani, éppoly kevéssé, mint a francia és angol szocializmust, mely elméleti, habár felette tökéletlen kifejezésük volt. De a régi idealista történetfelfogás, mely még nem szorult ki, nem ismert anyagi érdeken nyugvó osztályharcokat, egyáltalában nem ismert anyagi érdekeket; a termelés, valamint minden gazdasági viszony csak úgy mellékesen, a „kultúrtörténet" alárendelt elemeként fordult benne elő.

Az új tények arra kényszerítettek, hogy az egész eddigi történelmet új vizsgálatnak vessék alá, s ekkor megmutatkozott, hogy *minden* eddigi történet, az ősállapotok kivételével, osztályharcok története volt, hogy a társadalom ez egymás ellen harcoló osztályai

mindenkor a termelési és érintkezési viszonyoknak, *egy*szóval korszakuk *gazdasági* viszonyainak termékei; hogy tehát a társadalom mindenkori gazdasági szerkezete az a reális alapzat, amelyből mindegyik történelmi időszakasz jogi és politikai berendezkedéseinek, valamint vallási, filozófiai és egyéb elképzelésmódjának egész felépítménye végső fokon magyarázandó. Hegel a történetfelfogást megszabadította a metafizikától, dialektikussá tette – de az ő történetfelfogása lényegileg idealista volt. Most az idealizmust kiűzték utolsó menedékéből, a történetfelfogásból, adva volt egy materialista történetfelfogás és megtalálták az utat ahhoz, hogy az emberek tudatát létükből, ahelyett hogy, mint idáig, létüket tudatukból magyarázzák.

Eszerint a szocializmus most már nem úgy jelent meg, mint az egyik vagy másik zseniális koponya véletlen felfedezése, hanem mint két történelmileg keletkezett osztály, a proletariátus és a burzsoázia harcának szükségszerű terméke. Feladata többé nem az volt, hogy elkészítse a társadalomnak egy lehető legtökéletesebb rendszerét, hanem hogy megvizsgálja azt a történelmi gazdasági folyamatot, amelyből ezek az osztályok és összeütközésük szükségszerűséggel fakadtak, és az ezáltal megteremtett gazdasági helyzetben felfedezze a konfliktus megoldásának eszközeit. Ezzel a materialista felfogással azonban az eddigi szocializmus éppúgy nem fért össze, mint a francia materializmus természetfelfogása a dialektikával és az újabb természettudománnyal. Az eddigi szocializmus bírálta ugyan a fennálló tőkés termelési

módot és következményeit, de megmagyarázni nem tudta, nem tudott tehát végezni sem vele; egyszerűen csak mint rosszat elvetni tudta. Minél hevesebben tüzelt a munkásosztálynak a tőkés termelési módtól elválaszthatatlan kizsákmányolása ellen, annál kevésbé volt képes világosan megjelölni, miben áll ez a kizsákmányolás és miképpen keletkezik. A feladat azonban az volt, hogy ezt a tőkés termelési módot egyrészt történelmi összefüggésében és egy meghatározott történelmi időszakra szóló szükségszerűségében — tehát pusztulása szükségességét is — ábrázolják, másrészt pedig az is, hogy felfedjék e termelési mód belső jellegét, amely még mindig rejtve volt. Ez az *értéktöbblet* feltárásával történt meg. Bebizonyították, hogy a meg nem fizetett munka elsajátítása a tőkés termelési módnak és a munkás általa végbevitt kizsákmányolásának alapformája; hogy a tőkés, még akkor is, ha munkása munkaerejét teljes értékén vásárolja meg, amellyel az mint áru az árupiacon bír, mégis több értéket sajtol ki belőle, mint amennyit érte fizetett; s hogy ez az értéktöbblet alkotja végső fokon az értékösszeget, amelyből az állandóan növekvő tőketömeg a vagyonos osztályok kezeiben felhalmozódik. Mind a tőkés termelésnek, mind a tőke termelésének a lefolyása magyarázatot nyert.

E két nagy felfedezést: a materialista történetfelfogást és a tőkés termelés titkának az értéktöbblet révén való feltárását, *Marxnak* köszönjük. Velük a szocializmus tudománnyá lett, amelyet mármost, erről van szó, mindenekelőtt valamennyi részletében és összefüggésében tovább ki kell dolgoznunk.

III

A történelem materialista szemlélete abból a tételből indul ki, hogy a termelés, és mindjárt a termelés után termékeinek cseréje, minden társadalmi rend alapzata; hogy minden történelmileg fellépő társadalomban a termékek elosztása és ezzel együtt az osztályokba vagy rendekbe való társadalmi tagozódás ahhoz igazodik, hogy mit és hogyan termelnek és hogyan cserélik ki, amit megtermeltek. Eszerint az összes társadalmi változások és politikai forradalmasodások végső okai nem az emberek fejében, az örök igazságba és igazságosságba való növekvő bepillantásukban keresendők, hanem a termelési és cseremód változásaiban; nem az illető korszak *filozófiájában*, hanem *gazdaságában* keresendők. Az ébredező bepillantás abba, hogy a fennálló társadalmi berendezések ésszerűtlenek és igazságtalanok, hogy észből értelmetlenség, jólétből csapás lett,[28] csak jele annak, hogy a termelési módszerekben és csereformákban teljes csendben olyan változások mentek végbe, amelyekkel a korábbi gazdasági feltételekre szabott társadalmi rend nem illik össze többé. Ezzel egyúttal az is meg van mondva, hogy a felfedett visszásságok kiküszöbölésére szolgáló eszközöknek ugyancsak magukban a megváltozott termelési viszonyokban kell – többé vagy

kevésbé kifejletten – meglenniök. Ezeket az eszközöket nem a fejből *feltalálni* kell, hanem a fej segítségével *felfedezni* a termelés meglevő anyagi tényeiben.

Hogy áll mármost a dolog ezekután a modern szocializmussal?

A fennálló társadalmi rendet – ez most jószerivel általánosan elismert dolog – a jelenleg uralkodó osztály, a burzsoázia alkotta meg. A burzsoáziára nézve sajátságos termelési mód, melyet Marx óta tőkés termelési mód névvel jelölünk, összeférhetetlen volt a helyi és rendi kiváltságokkal, valamint a feudális rend kölcsönös személyi kötelékeivel; a burzsoázia szétzúzta a feudális rendet és romjain felépítette a polgári társadalmi berendezkedést, a szabad konkurrencia, a szabad költözés, az árubirtokosok egyenjogúsága és egyéb efféle polgári gyönyörűségek birodalmát. A tőkés termelési mód most szabadon kibontakozhatott. A burzsoázia vezetése alatt kidolgozott termelési viszonyok, amióta a gőz és az új szerszámgépi berendezés átváltoztatták a régi manufaktúrát a nagyiparrá, eddig hallatlan gyorsasággal és eddig hallatlan mértékben fejlődtek. De ahogy annak idején a manufaktúra és a behatása alatt továbbfejlődött kézművesség konfliktusba került a céhek feudális béklyóival, úgy kerül konfliktusba a nagyipar a maga teljesebb kialakulásában azokkal a korlátokkal, amelyek közé a tőkés termelési mód beszorítva tartja. Az új termelőerők kihasználásuk polgári formájának már a fejére nőttek; és ez a konfliktus a termelőerők és a termelési mód között nem az emberek fejében keletkezett konfliktus, mint teszem az emberi eredendő bűné az isteni

igazságossággal, hanem a tényekben áll, objektíve, rajtunk kívül, függetlenül még azoknak az embereknek akaratától és megfutásától is, akik előidézték. A modern szocializmus semmi egyéb, mint e tényleges konfliktus gondolati reflexe, eszmei visszatükröződése mindenekelőtt annak az osztálynak a fejében, amely közvetlenül szenved alatta, a munkásosztályéban.

Miben áll mármost ez a konfliktus?

A tőkés termelés előtt, tehát a középkorban, általános volt a kisüzem a munkásoknak termelési eszközeikre való magántulajdona alapzatán: a kis, szabad vagy jobbágy parasztok földművelése, a városok kézművessége. A munkaeszközök — föld, mezőgazdasági felszerelés, műhely, kézműves-szerszám — az egyesnek a munkaeszközei voltak, csak az egyedi használatra szabva, tehát szükségképpen kisszerűek, törpeméretűek, korlátozottak. De éppen ezért rendszerint magáé a termelőé voltak. Ezeket a szétforgácsolt, szűkös termelési eszközöket koncentrálni, kibővíteni, a jelenkor hatalmas hatású termelési emelőivé átváltoztatni, ez volt éppen a tőkés termelési módnak és hordozójának, a burzsoáziának a történelmi szerepe. Hogy miként hajtotta ezt végre történelmileg a XV. századtól kezdve az egyszerű kooperáció, a manufaktúra és a nagyipar három fokozatán át, azt Marx a „Tőke" negyedik fejezetében részletesen leírta. De a burzsoázia, amint ezt Marx ott ugyancsak kimutatta, nem változtathatta át ezeket a korlátozott termelési eszközöket hatalmas termelőerőkké anélkül, hogy ne változtassa át őket az egyesnek a termelési eszközeiből *társadalmi*, csak *embereknek*

egy összessége által alkalmazható termelési eszközökké. A rokka, a kézi szövőszék, a kovácspöröly helyébe a fonógép, a mechanikai szövőszék, a gőzkalapács lépett; az egyesnek a műhelye helyébe a százak és ezrek összeműködését parancsoló gyár. És ahogy a termelési eszközök, úgy alakult át maga a termelés is egyedi cselekvések sorozatából társadalmi aktusok sorozatává, és a termékek egyesek termékeiből társadalmi termékekké. A fonal, a szövet, a fémáruk, amelyek most a gyárból kikerültek, sok munkás közös terméke voltak, akiknek kezén sorjában át kellett menniök, mígnem elkészültek. Senki egyes ember sem mondhatja róluk: Ezt *én* csináltam, ez az *én* termékem.

Ahol azonban a társadalmon belüli természetadta, terv nélkül fokozatosan keletkezett munkamegosztás a termelés alapformája, ott a termékekre *áruk* formáját nyomja rá, amely áruk kölcsönös cseréje, vétele és eladása az egyes termelőket abba a helyzetbe juttatja, hogy sokféle szükségleteiket kielégíthessék. És ez volt az eset a középkorban. A paraszt például eladott földművelési termékeket a kézművesnek és ezért kézműves-készítményeket vásárolt tőle. Az egyes termelőknek, az árutermelőknek ebbe a társadalmába ékelődött be mármost az új termelési mód. A munka természetadta *tervnélküli* megosztásának közepére, ahogy ez az egész társadalomban uralkodott, odaállította a munka *tervszerű* megosztását, ahogy az az egyes gyárban meg volt szervezve; az *egyedi* termelés mellé a *társadalmi* termelés lépett. Mindkettőnek a termékeit egyazon piacon adták el, tehát legalábbis

megközelítőleg egyenlő árakon. De a tervszerű megszervezés hatalmasabb volt, mint a természetadta munkamegosztás; a társadalmilag dolgozó gyárak olcsóbban állították elő termékeiket, mint az elszigetelt kistermelők. Az egyedi termelés egyik területen a másik után vereséget szenvedett, a társadalmi termelés forradalmasította az egész régi termelési módot. De ezt a forradalmi jellegét oly kevéssé ismerték fel, hogy ellenkezőleg az árutermelés fellendítésére és előmozdítására szolgáló eszközként vezették be. Úgy keletkezett, hogy közvetlenül kapcsolódott az árutermelés és az árucsere meghatározott, már készentalált emelőihez: a kereskedelmi tőkéhez, a kézművességhez, a bérmunkához. Amennyiben ő maga az árutermelés egy új formájaként lépett fel, az árutermelés elsajátítási formái az ő számára is teljes érvényben maradtak.

Az árutermelésben, ahogy az a középkorban kifejlődött, fel sem merülhetett a kérdés, hogy kié legyen a munka terméke. Az egyes termelő rendszerint saját, gyakran magatermelte nyersanyagból, saját munkaeszközeivel és saját vagy családja kezemunkájával állította elő. Nem is kellett előbb elsajátítania, magától az övé volt a termék. A termékre való tulajdon tehát *saját munkán* nyugodott. Még ott is, ahol idegen segítséget használtak fel, ez rendszerint mellékes dolog maradt és a béren kívül gyakran még másféle térítést kapott: a céhbeli tanonc és legény nem annyira a kosztért és a bérért dolgozott, mint inkább mesterré kiképeztetéséért. S most bekövetkezett a termelési eszközöknek nagy műhelyekben és manufak-

túrákban való koncentrálása, ténylegesen társadalmi termelési eszközökké való átváltoztatásuk. De a társadalmi termelési eszközöket és termékeket úgy kezelték, mintha továbbra is egyesek termelési eszközei és termékei volnának. Ha eddig a munkaeszközök birtokosa azért sajátította el a terméket, mert az rendszerint saját terméke, az idegen segítőmunka pedig kivétel volt, most a munkaeszközök birtokosa folytatta a termék elsajátítását, bárha nem az *ő* terméke volt többé, hanem kizárólag *idegen munka* terméke. Így tehát az immár társadalmilag létrehozott termékeket nem azok sajátították el, akik a termelési eszközöket valóságosan mozgásba hozták és a termékeket valóságosan létrehozták, hanem a *tőkés*. A termelési eszközök és a termelés lényegileg társadalmivá váltak. De olyan elsajátítási formának vetik alá őket, amelynek előfeltétele egyesek magántermelése, amikor tehát mindenki maga birtokolja és viszi piacra a saját termékét. A termelési módot alávetik ennek az elsajátítási formának, noha e termelési mód megszünteti annak előfeltételét.* Ebben az ellentmondásban,

* Nem szükséges itt kifejteni, hogy ha az elsajátítási *forma* ugyanaz marad is, az elsajátítás *jellegét* a fent leírt folyamat nem kevésbé forradalmasítja, mint a termelést. Hogy a saját magam termékét sajátítom-e el, vagy a mások termékét, az természetesen az elsajátításnak két igen különböző fajtája. Mellesleg: a bérmunka, melyben már csírájában az egész tőkés termelési mód benne rejlik, igen régi; elszigetelten és szórványosan évszázadokon át elvolt a rabszolgaság mellett. De tőkés termelési móddá csak akkor bontakozhatott ki ez a csíra, amikor a történelmi előfeltételek előálltak. — *Engels jegyzete.*

amely az új termelési módnak tőkés jellegét adja, *csírájában benne rejlik már a jelenkor egész összeütközése.* Minél inkább uralomra került az új termelési mód minden döntő termelési területen és minden gazdaságilag döntő országban és szorította ki ezzel, jelentéktelen maradványokat nem számítva, az egyedi termelést, *annál rikítóbban napvilágra kellett kerülnie a társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás összeférhetetlenségének.*

Az első tőkések, mint mondottuk, a bérmunka formáját már készentalálták. De csak mint kivételt, mint mellékfoglalkozást, mint kisegítést, mint átmeneti pontot. A földmunkásnak, aki időnként napszámoskodni ment, megvolt a maga néhány hold saját földje, amelyből egymagából is szűkösen megélhetett. A céhszabályzatok gondoskodtak arról, hogy aki ma legény, holnap mesterré lett. Mihelyt azonban a termelési eszközöket társadalmiakká változtatták és tőkések kezében koncentrálták, ez megváltozott. A kis egyedi termelő termelési eszköze és terméke mindinkább elértéktelenedett; nem maradt számára más hátra, mint hogy bérért elszegődjék a tőkéshez. A bérmunka, mely korábban kivétel és kisegítés volt, az egész termelés szabályává és alapformájává lett; korábban mellékfoglalkozás volt, most a munkás kizárólagos tevékenységévé lett. Az időleges bérmunkás átváltozott életfogytiglani bérmunkássá. Az életfogytiglani bérmunkások tömegét emellett roppantul szaporította a feudális rend egyidejű összeomlása, a hűbérurak kíséretének feloszlatása, a parasztok elűzése portájukról stb. Végbement a szétválás az itt a tőké-

sek kezében koncentrált termelési eszközök és az ott semmi egyébnek, csak munkaerejüknek a birtoklására korlátozott termelők között. *A társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás közötti ellentmondás a proletariátus és a burzsoázia ellentéteként kerül napvilágra.*

Láttuk, hogy a tőkés termelési mód beékelődött az árutermelőknek, az egyedi termelőknek egy társadalmába, akiknek társadalmi összefüggését termékeik cseréje közvetítette. De valamennyi árutermelésen nyugvó társadalomnak az a sajátságossága, hogy benne a termelők elvesztették az uralmat saját társadalmi vonatkozásaik felett. Mindegyik a maga számára termel a maga véletlen termelési eszközeivel és a maga különös csereszükségletére. Egyikük sem tudja, mennyi kerül cikkéből a piacra, mennyire van belőle egyáltalában szükség, egyikük sem tudja, talál-e majd egyedi terméke valóságos szükségletet, kihozza-e belőle a költségeit vagy egyáltalában el tudja-e adni. A társadalmi termelésben anarchia uralkodik. De az árutermelésnek, mint minden más termelési formának, megvannak a maga sajátságos, inherens, tőle elválaszthatatlan törvényei; s ezek a törvények utat törnek maguknak, az anarchia ellenére, benne, általa. Előtűnnek a társadalmi összefüggés egyetlen továbbra is fennálló formájában, a csere-ben, és érvényesülnek az egyes termelőkkel szemben mint a konkurrencia kényszertörvényei. E törvények tehát kezdetben maguk e termelők előtt is ismeretlenek és nekik hosszas tapasztalat útján kell őket előbb lassanként felfedezniök. A termelők nélkül és a termelők ellenére törnek tehát utat maguknak, mint termelési

formájuk vakon működő természeti törvényei. A termék uralkodik a termelőkön.

A középkori társadalomban, kivált az első századokban, a termelés lényegileg a saját használatra irányult. Túlnyomóan csak a termelő és családja szükségleteit elégítette ki. Ahol, mint falun, személyi függőségi viszonyok álltak fenn, hozzájárult a hűbérúr szükségleteinek kielégítéséhez is. Itt tehát nem ment végbe csere, a termékek ennélfogva nem is öltötték áruk jellegét. A paraszt családja megtermelt csaknem mindent, amire szüksége volt, felszereléseket és ruhákat csakúgy, mint létfenntartási eszközöket. Csak miután eljutott odáig, hogy saját szükségletén és a hűbérúrnak tartozó természetbeni szolgáltatásokon felül többletet termeljen, csak akkor termelt árukat is; ez a többlet — a társadalmi cserébe belevetve, eladásra felkínálva — áruvá lett. A városi kézműveseknek persze mindjárt már kezdetben a csere számára kellett termelniök. De saját szükségletük legnagyobb részét ők is maguk állították elő: voltak kertjeik és kis földjeik; barmukat a községi erdőre hajtották, amely ezen felül haszonfát és tüzelőt szolgáltatott nekik; az asszonyok lent, gyapjút stb. fontak. A csere céljára való termelés, az árutermelés még csak keletkezőben volt. Ennélfogva — korlátozott csere, korlátozott piac, stabil termelési mód, helyi elzártság kifelé, helyi egyesülés befelé: falun a Mark*, városban a céh.

Az árutermelés kibővülésével azonban, és nevezе-

* Lásd a Függeléket a végén.[29] — *Engels jegyzete.*

tesen a tőkés termelési mód felléptével, az árutermelés eddig szunnyadó törvényei is nyíltabban és hatalmasabban léptek hatályba. A régi kötelékek meglazultak, a régi elzáró korlátokat áttörték, a termelők mindinkább független, elszigetelt árutermelőkké változtak. A társadalmi termelés anarchiája napvilágra került és mindinkább tetőpontjáig hajtották. A fő szerszám azonban, amellyel a tőkés termelési mód a társadalmi termelésben ezt az anarchiát fokozta, az anarchiának éppen az ellenkezője volt: a termelésnek társadalmi termelésként való fokozódó megszervezése minden egyes termelési vállalatban. Ezzel az emelővel véget vetett a régi békés stabilitásnak. Ahol egy iparágban bevezették, nem tűrt meg maga mellett régebbi üzemi módszert. Ahol hatalmába kerítette a kézművességet, megsemmisítette a régi kézművességet. A munka területe csatatérré változott. A nagy földrajzi felfedezések és az őket követő gyarmatosítások megsokszorozták a felvevőterületet és meggyorsították a kézművesség átváltozását manufaktúrává. Nemcsak az egyes helyi termelők között tört ki a harc; a helyi harcok viszont nemzeti harcokká, a XVII. és XVIII. század kereskedelmi háborúivá[30] növekedtek. A nagyipar végül és a világpiac létrejötte egyetemessé tették a harcot s egyidejűleg hallatlan hevességet adtak neki. Egyes tőkések, valamint egész iparok és egész országok között a természetes vagy megalkotott termelési feltételek kegye dönt a létezésről. Az alulmaradót kíméletlenül félredobják. A darwini küzdelem ez az egyedi létezésért, a természetből hatványozott dühvel átvive a társa-

dalomba. Az állat természeti álláspontja az emberi fejlődés csúcspontjaként jelenik meg. A társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás közti ellentmondás mármost úgy jelentkezik, mint *a termelésnek az egyes gyárbeli megszervezettsége és a termelésnek az egész társadalombeli anarchiája közötti ellentét.*

Eredeténél fogva immanens ellentmondásának ebben a két megjelenési formájában mozog a tőkés termelési mód, írja le kiúttalanul azt a „hibás kört", amelyet már Fourier felfedezett benne. Amit Fourier persze a maga idején még nem láthatott, az az, hogy ez a kör fokozatosan szűkül, hogy a mozgás éppenséggel csigavonalat ír le és el kell hogy érje a végét, mint a bolygók mozgása: a középponttal való összeütközés révén. A termelés társadalmi anarchiájának hajtóereje az, amely az emberek nagy többségét mindinkább proletárokká változtatja, és viszont a proletártömegek azok, amelyek a termelés anarchiájának végül is véget vetnek majd. A társadalmi termelési anarchia hajtóereje az, amely a nagyipar gépeinek végtelen tökéletesedőképességét minden egyes ipari tőkés számára kényszerparancsolattá változtatja, arra, hogy gépi berendezését – pusztulás terhe mellett – mindinkább tökéletesítse. De a gépi berendezés tökéletesítése, ez emberi munka feleslegessé tételét jelenti. Ha a gépi berendezés bevezetése és gyarapítása a kézi munkások millióinak kevésszámú gépi munkás által való kiszorítását jelenti, akkor a gépi berendezés tökéletesítése egyre több és több gépi munkás kiszorítását jelenti, végső fokon pedig azt, hogy létrejön rendelkezésre álló bérmunkásoknak a

tőke átlagos foglalkoztatási szükségletét túlhaladó létszáma, egy egész ipari tartalékhadsereg, ahogy ezt már 1845-ben* neveztem, mely rendelkezésre áll azokra az időkre, amikor az ipar magasnyomáson dolgozik, s melyet az utcára dob a szükségképpen következő összeomlás; mely minden időkben ólomsúly a munkásosztály lábán a tőkével a létezésért folytatott küzdelmében; szabályozó, hogy a munkabért alant tartsa a tőkés szükséglethez mért alacsony színvonalon. Így történik, hogy a gépi berendezés, Marxszal szólva, a tőke leghatalmasabb hadi eszközévé lesz a munkásosztály ellen, hogy a munkaeszköz folyvást kiüti a munkás kezéből a létfenntartási eszközt, hogy a munkás saját terméke a munkás leigázásának eszközévé válik. Így esik meg, hogy a munkaeszközök gazdaságosabbá tétele már eleve egyszersmind a munkaerő legkíméletlenebb elpocsékolásává és a munkafunkció normális előfeltételeinek megrablásává válik; hogy a gépi berendezés, a munkaidő megrövidítésének leghatalmasabb eszköze, átcsap a legcsalhatatlanabb eszközbe arra, hogy a munkásnak és családjának egész életidejét a tőke értékesítésére rendelkezésre álló munkaidővé változtassák; így esik meg, hogy egyesek túldolgoztatása mások foglalkoztatásnélküliségének az előfeltételévé lesz, és hogy a nagyipar, mely az egész földkerekségen új fogyasztókra vadászik, odahaza éhségminimumra korlátozza a tömegek fogyasztását s ezzel maga aláássa saját belső piacát. „Az a törvény, amely a viszonylagos

* „A munkásosztály helyzete Angliában", 109. old.[31] — *Engels jegyzete.*

túlnépességet, vagyis az ipari tartalékssereget állandóan egyensúlyban tartja a felhalmozás terjedelmével és hatékonyságával, a munkást szorosabban bilincseli a tőkéhez, mint Héphaisztosz ékei Prométheuszt a sziklához. Ez a törvény a tőkefelhalmozásnak megfelelő nyomorfelhalmozást feltételez. A gazdagság felhalmozása az egyik póluson egyúttal a nyomor, kínzó munka, szolgaság, tudatlanság, eldurvulás és erkölcsi lealacsonyodás felhalmozása az ellenpóluson, azaz annak az osztálynak az oldalán, amely *saját termékét mint tőkét termeli.*" (Marx: „Tőke", 671 [—672]. old.[32]) És a tőkés termelési módtól a termékek más elosztását várni annyi volna, mintha azt kívánnók, hogy egy villamos telep elektródjai ne bontsák fel a vizet, míg a teleppel össze vannak kapcsolva, s hogy ne fejlesszenek a pozitív póluson oxigént és a negatívon hidrogént.

Láttuk, hogy a modern gépi berendezés legmagasabbra fokozott tökéletesedőképessége, a termelésnek a társadalombeli anarchiája révén, hogyan változik át az egyes ipari tőkés számára azzá a kényszerparancsolattá, hogy gépi berendezését folyvást tökéletesítse, termelőerejüket folyvást emelje. Ugyanilyen kényszerparancsolattá változik át számára az a puszta ténybeli lehetőség, hogy termelési területét kibővítse. A nagyipar roppant terjeszkedési ereje, melyhez képest a gázoké valóságos gyerekjáték, most mint minőségi és mennyiségi terjeszkedési *szükséglet* lép szemünk elé, mely minden ellennyomással dacol. Az ellennyomást a fogyasztás, a kelendőség, a nagyipar termékeinek piacai alkotják. A piacok — exten-

zív és intenzív — terjeszkedési képességén azonban mindenekelőtt egészen más, sokkal kevésbé energikusan ható törvények uralkodnak. A piacok terjeszkedése nem tud lépést tartani a termelés terjeszkedésével. Az összeütközés elkerülhetetlenné válik, s minthogy megoldást nem tud létrehozni mindaddig, amíg magát a tőkés termelési módot szét nem robbantja, periodikussá válik. A tőkés termelés új „hibás kört" hoz létre.

Csakugyan, 1825 óta, amikor az első általános válság kitört, az egész ipari és kereskedelmi világ, az összes civilizált népek és többé-kevésbé barbár függelékeik termelése és cseréje jószerivel minden tíz évben egyszer kiszakad eresztékeiből. A forgalom megreked, a piacok túltelítettek, a termékek éppoly tömegesen, mint elhelyezhetetlenül hevernek, a készpénz láthatatlanná válik, a hitel eltűnik, a gyárak leállnak, a dolgozó tömegek nélkülözik a létfenntartási eszközöket, mert túl sok létfenntartási eszközt termeltek, csődre csőd, kényszereladásra kényszereladás következik. Évekig tart a pangás, termelőerőket és termékeket tömegesen elfecsérelnek és elpusztítanak, míg a felhalmozódott árutömegek nagyobb vagy kisebb elértéktelenedéssel végre lecsapolódnak, míg a termelés és a csere fokozatosan újra megindul. A lépésnem lassanként meggyorsul, ügetésbe csap, az ipari ügetés vágtába, ez pedig megint egy teljes ipari, kereskedelmi, hiteli és spekulációs steeple-chase* zabolátlan száguldásává fokozódik, hogy végül a legnyaktörőbb

* — akadályfutás; akadályverseny — *Szerk.*

ugratások után ismét eljusson — az összeomlás árkába. És így megy ez újra meg újra. Ezt 1825 óta már teljes ötször megértük és e pillanatban (1877) hatodszor érjük meg. És e válságok jellege oly élesen kidomborodik, hogy Fourier valamenynyiüket találóan jellemezte, amikor az elsőt crise pléthorique-nak, fölös bőségből fakadó válságnak nevezte.

A válságokban a társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás közti ellentmondás erőszakos kitörésre jut. Az árukörforgás legott megsemmisül; a forgalmi eszköz, a pénz forgalmi akadállyá lesz; az árutermelés és áruforgalom minden törvénye fejtetőre áll. A gazdasági összeütközés elérte csúcspontját: *a termelési mód fellázad a cseremód ellen.*

Azt a tényt, hogy a termelés gyáron belüli társadalmi megszervezettsége addig a pontig fejlődött, amelyen összeférhetetlenné vált a termelés mellette és felette fennálló társadalmon belüli anarchiájával — ezt a tényt maguknak a tőkéseknek is kézzelfoghatóvá teszi a tőkék erőszakos koncentrációja, amely a válságok alatt megy végbe sok nagy- és még több kistőkés tönkrejutása révén. A tőkés termelési mód egész mechanizmusa felmondja a szolgálatot az ő maga által létrehozott termelőerők nyomása alatt. A termelési eszközök e tömegét nem tudja többé mind tőkévé változtatni; parlagon hevernek és éppen ezért az ipari tartalékhadseregnek is parlagon kell hevernie. Termelési eszközök, létfenntartási eszközök, rendelkezésre álló munkások, a termelésnek és az általános gazdagságnak minden eleme fölös bőségben van meg.

De „a fölös bőség a szükségnek és a hiánynak lesz forrásává" (Fourier), mert éppen ez az, ami a termelési és létfenntartási eszközöknek tőkévé való átváltozását meggátolja. Mert a tőkés társadalomban a termelési eszközök nem léphetnek tevékenységbe, hacsak előbb tőkévé, emberi munkaerő kizsákmányolásának eszközévé nem változtak. A termelési és létfenntartási eszközök tőke-tulajdonságának szükségessége kísértetként áll közöttük és a munkások között. Egyedül ez akadályozza meg a termelés dologi és személyi emelőinek összetalálkozását; egyedül ez tiltja meg a termelési eszközöknek, hogy funkcionáljanak, a munkásoknak, hogy dolgozzanak és éljenek. Egyrészt tehát rábizonyul a tőkés termelési módra, hogy képtelen ezeknek a termelőerőknek további igazgatására. Másrészt maguk e termelőerők fokozódó hatalommal szorítanak az ellentmondás megszüntetésére, tőke-tulajdonságuktól való megváltásukra, *társadalmi termelő-jellegüknek tényleges elismerésére*.

A hatalmasan megnövekvő termelőerőknek ez a tőke-tulajdonságuk ellen kifejtett ellennyomása, társadalmi természetük elismerésének ez a fokozódó kényszere az, ami magát a tőkésosztályt arra kényszeríti, hogy — amennyire ez a tőkeviszonyon belül egyáltalában lehetséges — mindinkább társadalmi termelőerőkként kezelje őket. Mind az ipari magasnyomás időszaka, korlátlan hitelmegduzzadásával, mind maga a krach is, nagy tőkés vállalatok összeomlása révén, nagyobb termelési eszköz-tömegek társadalmasításának ama formája felé sodor, amely a kü-

lönböző fajta részvénytársaságokban lép elénk. E termelési és forgalmi eszközök némelyike már eleve olyan kolosszális, hogy, mint a vasutak, a tőkés kiaknázás minden más formáját kizárják. Egy bizonyos fejlődési fokon ez a forma is elégtelennek bizonyul; egy és ugyanazon iparág belföldi nagytermelői „trösztté" egyesülnek, egy a termelés szabályozását célzó egyesüléssé; meghatározzák a termelendő összmennyiséget, elosztják egymás között, és így kikényszerítik az előre megállapított eladási árat. Minthogy azonban az ilyen trösztök az első rossz üzleti időben többnyire széthullanak, éppen ezáltal még koncentráltabb társadalmasítás felé sodornak: az egész iparág egyetlen nagy részvénytársasággá változik, a belföldi konkurrenciát felváltja ennek az egy társaságnak a belföldi monopóliuma; amint ez még 1890-ben megtörtént az angol alkálitermeléssel, amely most, mind a negyvennyolc nagy gyár egybeolvadása után, egyetlen egységesen vezetett, 120 millió márka tőkével rendelkező társaság kezében van.

A trösztökben a szabad konkurrencia átcsap monopóliumba, a tőkés társadalom tervnélküli termelése kapitulál az elkövetkező szocialista társadalom tervszerű termelése előtt. Igaz, hogy egyelőre még a tőkések üdvére és javára. Itt azonban a kizsákmányolás olyan kézzelfoghatóvá lesz, hogy össze kell omlania. Egyetlen nép sem tűrné el a trösztök által vezetett termelést, az összesség ily leplezetlen kizsákmányolását szelvényvagdosók maroknyi bandája által.

Így vagy úgy, trösztökkel vagy trösztök nélkül, végül is a tőkés társadalom hivatalos képviselőjének,

az államnak kell átvennie a termelés vezetését.* Az állami tulajdonná változás e szükségessége legelőször a nagy forgalmi intézményeknél: postánál, távíróknál, vasutaknál jelentkezik.

Míg a válságok leleplezték a burzsoáziának a modern termelőerők további igazgatására való képtelenségét, a nagy termelési és forgalmi intézményeknek részvénytársaságokká, trösztökké és állami tulaj-

* Azt mondom, *kell*. Mert csak abban az esetben, ha a termelési vagy forgalmi eszközök *valóban* kinőttek a részvénytársasági vezetés alól, ha tehát az államosítás *gazdaságilag* elháríthatatlanná lett, csak ebben az esetben jelent — még ha a mai állam hajtja is végre — gazdasági haladást, új előfok elérését ahhoz, hogy az összes termelőerőket birtokba vegye maga a társadalom. Újabban azonban, amióta Bismarck rávetette magát az államosításra, bizonyos hamis szocializmus lépett fel, sőt itt-ott még némi lakájkodássá is fajult, amely *minden* államosítást, még a bismarckit is, minden további nélkül szocialistának nyilvánít. Persze, ha a dohány államosítása szocialistaság volna, akkor Napóleon és Metternich is a szocializmus megalapítói közé számítanának. Amikor a belga állam egészen köznapi politikai és pénzügyi okokból maga építette fő vasutait, amikor Bismarck minden gazdasági szükségesség nélkül államosította Poroszország fő vasútvonalait, egyszerűen azért, hogy háború esetére jobban berendezhesse és kihasználhassa őket, hogy a vasúti hivatalnokokat a kormány szavazóbarmaivá nevelje, és főleg hogy parlamenti határozatoktól független, új jövedelmi forrást szerezzen magának — ezek semmi esetre sem voltak szocialista lépések, sem közvetlenül, sem közvetve, sem tudatosan, sem tudattalanul. Különben a királyi Seehandlung[33], a királyi porcelán-manufaktúra, sőt a katonai századszabó is szocialista berendezkedések lennének, vagy éppenséggel a III. Frigyes Vilmos alatt a harmincas években egy ravaszdi kópé által a legkomolyabban államosításra indítványozott — bordélyok. — *Engels jegyzete.*

donná való átalakulása megmutatja a burzsoáziának e cél szempontjából való nélkülözhetőségét. A tőkés összes társadalmi funkcióit most fizetett alkalmazottak látják el. A tőkésnek nincs többé társadalmi tevékenysége, jövedelmek bezsebelésén, szelvények levagdosásán és tőzsdejátékon kívül, ahol a különböző tőkések egymástól szedik el tőkéiket. Ha a tőkés termelési mód először munkásokat szorított ki, most a tőkéseket szorítja ki és éppúgy, mint a munkásokat, a fölösleges népességbe utalja őket, ha egyelőre még nem is az ipari tartalékhadseregbe.

De sem a részvénytársaságokká és trösztökké, sem az állami tulajdonná változtatás nem szünteti meg a termelőerők tőke-tulajdonságát. A részvénytársaságoknál és trösztöknél ez kézenfekvő. És a modern állam megint nem más, mint az a szervezet, melyet a polgári társadalom alkot magának azért, hogy a tőkés termelési mód általános külső feltételeit mind a munkások, mind az egyes tőkések túlkapásai ellenében fenntartsa. A modern állam, bármi is a formája, lényegileg tőkés gépezet, a tőkések állama, az eszmei össztőkés. Minél több termelőerőt vesz át tulajdonába, annál inkább válik valóságos össztőkéssé, annál több állampolgárt zsákmányol ki. A munkások bérmunkások, proletárok maradnak. A tőkeviszonyt nem szüntetik meg, hanem éppenséggel tetőpontjáig hajtják. De a tetőponton átcsap. A termelőerők állami tulajdona nem a megoldása a konfliktusnak, de magában rejti a megoldás formális eszközét, fogódzóját.

E megoldás csak abban állhat, hogy a modern termelőerők társadalmi természetét ténylegesen elis-

merik, hogy tehát a termelési, elsajátítási és cseremódot összhangba hozzák a termelési eszközök társadalmi jellegével. És ez csak azáltal történhetik meg, hogy a társadalom nyíltan és kerülőutak nélkül birtokába veszi a termelőerőket, amelyek az övét kivéve minden más vezetés alól kinőttek. Ezzel a termelési eszközök és termékek társadalmi jellegét — amely ma maguk a termelők ellen fordul, amely a termelési és cseremódot periodikusan áttöri és csak vakon ható természeti törvényként, erőszakosan és rombolóan tör keresztül — a termelők teljes tudatossággal érvényre juttatják, és ez a jelleg átváltozik a zavarnak és a periodikus összeomlásnak egyik okából magának a termelésnek a leghatalmasabb emelőjévé.

A társadalmilag hatékony erők ugyanúgy hatnak, mint a természeti erők: vakon, erőszakosan, rombolóan, ameddig fel nem ismerjük őket és nem számolunk velük. Mihelyt azonban megismertük őket, megértettük tevékenységüket, irányaikat, hatásaikat, már csak tőlünk függ, hogy akaratunknak mindinkább alávessük őket és révükön céljainkat elérjük. És egész különösen érvényes ez a mai hatalmas termelőerőkre. Amíg makacsul vonakodunk attól, hogy természetüket és jellegüket megértsük — és e megértés ellen kapálódzik a tőkés termelési mód, s kapálódznak védelmezői —, mindaddig ezek az erők ellenünkre, miellenünk fejtik ki hatásukat, mindaddig ők uralkodnak rajtunk, amint ezt részletesen leírtuk. De mihelyt megértettük természetüket, a társult termelők kezében démoni uralkodókból kezes szolgákká változtathatók. A különbség ugyanaz, mint a ziva-

tar villámában levő villamosság romboló hatalma és a távíró és a fényív megfékezett villamossága, mint a tűzvész és az ember szolgálatában működő tűz közötti különbség. A mai termelőerőknek ezzel a végre felismert természetük szerinti kezelésével a társadalmi termelési anarchia helyébe a termelésnek az összesség és minden egyes ember szükségletei szerinti társadalmian tervszerű szabályozása lép; ezzel a tőkés elsajátítási módot, melyben a termék először a termelőt, de azután az elsajátítót is leigázza, felváltja a termékeknek az az elsajátítási módja, mely maguknak a modern termelési eszközöknek a természetében van megalapozva: egyfelől közvetlenül társadalmi elsajátítás a termelés fenntartásának és kibővítésének eszközeként, másfelől közvetlenül egyéni elsajátítás létfenntartási és élvezeti eszközként.

A tőkés termelési mód azzal, hogy a népesség nagy többségét mindinkább átváltoztatja proletárokká, megteremti azt a hatalmat, mely e forradalmasítást, pusztulás terhe mellett, végrehajtani kényszerül. Azzal, hogy mindinkább a nagy, társadalmasult termelési eszközöknek állami tulajdonná változtatására szorít, maga jelzi a forradalmasítás végrehajtásának útját. *A proletariátus megragadja az államhatalmat és a termelési eszközöket először is állami tulajdonná változtatja.* De ezzel megszünteti önmagát mint proletariátust, ezzel megszüntet minden osztálykülönbséget és osztályellentétet, és ezzel megszünteti az államot is mint államot. Az eddigi, osztályellentétekben mozgó társadalomnak szüksége volt az államra, azaz egy szervezetére a mindenkori kizsákmányoló osztálynak a

külső termelési feltételei fenntartásához, tehát nevezetesen a kizsákmányolt osztály erőszakos fékentartásához az elnyomásnak a fennálló termelési mód által adott feltételei között (rabszolgaság, jobbágyság vagy hűbéri függőség, bérmunka). Az állam az egész társadalom hivatalos képviselője, látható testületben való összefoglalása volt, de csak annyiban volt ez, amennyiben annak az osztálynak az állama volt, amely a maga idejében maga képviselte az egész társadalmat: az ókorban a rabszolgatartó állampolgárok állama, a középkorban a feudális nemesség állama, korunkban a burzsoázia állama. Azzal, hogy végül ténylegesen az egész társadalom képviselőjévé lesz, feleslegessé teszi önmagát. Mihelyt nincs többé elnyomatásban tartandó társadalmi osztály, mihelyt az osztályuralommal és az egyedi létezésért folyó — a termelés eddigi anarchiájában megalapozott — küzdelemmel együtt az ebből fakadó összeütközések és túlkapások is kiküszöbölődnek, nincs többé mit elnyomni, ami külön elnyomó hatalmat, államot tenne szükségessé. Az első aktus, amelyben az állam valóban az egész társadalom képviselőjeként lép fel — a termelési eszközök birtokbavétele a társadalom nevében — egyszersmind utolsó önálló aktusa is mint államnak. Az államhatalomnak társadalmi viszonyokba való beavatkozása egyik területen a másik után feleslegessé válik és magától elenyészik azután. A személyek feletti kormányzás helyébe dolgoknak az igazgatása és termelési folyamatoknak a vezetése lép. Az államot nem „eltörlik", *az állam elhal*. Ehhez kell mérni a „szabad népállam"[34] frázisát, tehát mind időleges agi-

tatorikus jogosultságát, mind végérvényes tudományos elégtelenségét tekintve; szintúgy az úgynevezett anarchistáknak a követelését, hogy az államot máról holnapra el kell törölni.

Az összes termelési eszközöknek a társadalom által történő birtokbavétele a tőkés termelési mód történelmi fellépése óta gyakorta ott lebegett többé-kevésbé homályosan egyesek, valamint egész szekták előtt is mint jövő-eszmény. De lehetségessé, történelmi szükségszerűséggé csak akkor válhatott, amikor keresztülvitelének tényleges feltételei megvoltak. Mint minden más társadalmi haladást, ezt sem az a megszerzett belátás, hogy az osztályok létezése ellentmond az igazságosságnak, az egyenlőségnek stb., nem az arra való puszta akarat, hogy ezeket az osztályokat eltöröljék, hanem bizonyos új gazdasági feltételek teszik kivihetővé. A társadalomnak egy kizsákmányoló és egy kizsákmányolt, egy uralkodó és egy elnyomott osztályra való hasadása a termelés korábbi csekély fejlettségének a szükségszerű következménye volt. Amíg a társadalmi összmunka csak olyan hozadékot szolgáltat, amely csak kevéssel haladja túl azt, ami minden szűkös létezéséhez szükséges, amíg tehát a munka a társadalom tagjai nagy többségének minden vagy csaknem minden idejét igénybe veszi, mindaddig ez a társadalom szükségképpen osztályokra oszlik. A kizárólag a munkában robotoló nagy többség mellett kialakul egy a közvetlenül termelő munkától felszabadított osztály, amely a társadalom közös ügyeit látja el: munkavezetést, államügyeket, igazságszolgáltatást, tudományt, művészeteket stb. Tehát a munka-

megosztás törvénye az, ami az osztálymegoszlás alapjául szolgál. Ez azonban nem volt akadálya annak, hogy ezt az osztályokra beosztást ne erőszakkal és rablással, csellel és csalással vigyék keresztül, s hogy az uralkodó osztály, egyszer nyeregbe jutva, valaha is elmulassza uralmát a dolgozó osztály rovására megszilárdítani és a társadalmi vezetést a tömegek fokozott kizsákmányolásává átváltoztatni.

De ha az osztályokra beosztásnak eszerint van bizonyos történelmi jogosultsága, csakis egy adott időközre nézve, adott társadalmi feltételek mellett van. A termelés elégtelenségére alapozódott; a modern termelőerők teljes kibontakozása fogja elsöpörni. És csakugyan, a társadalmi osztályok eltörlésének egy olyan történelmi fejlődési fok az előfeltétele, amelyen nem csupán ennek vagy annak a meghatározott uralkodó osztálynak, hanem egyáltalában bármely uralkodó osztálynak, tehát magának az osztálykülönbségnek a fennállása anakronizmussá vált, elavult. Tehát a termelés fejlődésének olyan magas foka az előfeltétele, amelyen a termelési eszközöknek és termékeknek s ezzel a politikai uralomnak, a művelődés és szellemi vezetés monopóliumának elsajátítása egy különös társadalmi osztály által nemcsak feleslegessé, hanem gazdaságilag, politikailag és intellektuálisan a fejlődés akadályává is lett. Ezt a pontot most elértük. A burzsoázia politikai és intellektuális csődje maga a burzsoázia előtt is alig titok már, gazdasági csődje pedig szabályszerűen tízévenként ismétlődik. A társadalom minden válságban saját, számára felhasználhatatlan termelőerőinek és termékeinek terhe alatt fulladozik

és gyámoltalanul áll az előtt az abszurd ellentmondás előtt, hogy a termelőknek nincs mit fogyasztaniok, mert hiányzanak a fogyasztók. A termelési eszközök terjeszkedési ereje szétfeszíti a kötelékeket, melyeket a tőkés termelési mód rárakott. E kötelékekből való felszabadításuk az egyetlen előfeltétele annak, hogy a termelőerők szakadatlanul, mind gyorsabban előrehaladó módon fejlődjenek s ezzel együtt maga a termelés gyakorlatilag korlátlanul fokozódjék. Ez még nem minden. A termelési eszközök társadalmi elsajátítása nemcsak a termelés most fennálló mesterséges gátlását küszöböli ki, hanem a termelőerők és termékek pozitív elpocsékolását és elpusztítását is, ami jelenleg a termelés elkerülhetetlen kísérője, s tetőpontját a válságokban éri el. Ezenkívül egy tömeg termelési eszközt és terméket szabaddá tesz az összesség számára azzal, hogy kiküszöböli a most uralkodó osztályok és politikai képviselőik ostoba, fényűző pazarlását. Az a lehetőség, hogy a társadalmi termelés révén a társadalom minden tagjának olyan exisztenciát biztosítsanak, mely nemcsak anyagilag tökéletesen kielégítő és napról napra bőségesebbé lesz, hanem szavatolja nekik testi és szellemi adottságaik teljes szabad kiképezését és működtetését — ez a lehetőség most először létezik, de *létezik*.*

* Egynéhány szám megközelítő elképzelést adhat a modern termelési eszközöknek — még a tőkés nyomás alatt is — roppant terjeszkedési erejéről. Giffen számítása szerint Nagy-Britannia és Írország összgazdagsága kerek számban:

1814-ben	—	2200	millió	font sterling	=	44	milliárd márka
1865-ben	—	6100	,,	,,	=	122	,, ,,
1875-ben	—	8500	,,	,,	=	170	,, ,,

A termelési eszközöknek a társadalom által történő birtokbavételével kiküszöbölődik az árutermelés és ezzel együtt a terméknek a termelő feletti uralma. A társadalmi termelésen belüli anarchiát tervszerű tudatos megszervezettség váltja fel. Az egyedi létezésért folyó küzdelem véget ér. Ezzel válik csak ki az ember, bizonyos értelemben, végérvényesen az állatvilágból, lép át állati létezési feltételekből valóban emberiek közé. Az embereket körülvevő életfeltételek köre, amely idáig uralkodott az embereken, most az emberek uralma és ellenőrzése alá kerül, akik első ízben válnak a természetnek tudatos, valóságos uraivá, mert és amennyiben saját társadalmasításuknak uraivá válnak. Saját társadalmi tevékenykedésük törvényeit, amelyek idáig idegen, rajtuk uralkodó természeti törvényekként álltak velük szemben, az emberek akkor majd teljes szakismerettel alkalmazzák s ezzel uralkodnak majd rajtuk. Az emberek saját társadalmasítása, amely eddig a természet és történelem által rájuk kényszerítettként állt velük szemben, most az ő szabad tettükké válik. Az objektív, idegen hatalmak, amelyek eddig a történelmen uralkodtak, maguknak az embereknek az ellenőrzése alá kerülnek. Csak ettől kezdve fogják az emberek teljes tudatossággal maguk csinálni történelmüket, csak ettől kezdve lesznek meg az általuk mozgásba hozott társadalmi okoknak

Ami a termelési eszközöknek és termékeknek a válságokban történő elpusztítását illeti, a német ipari vállalkozók második kongresszusán, Berlin, 1878 február 21., egymagában *a német vasipar* összveszteségét a legutolsó krachban 455 millió márkára tették. — *Engels jegyzete.*

túlnyomóan és egyre fokozódó mértékben az általuk akart hatásaik is. Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.

Végezetül foglaljuk röviden össze a fejlődés általunk kifejtett menetét:

I. *Középkori társadalom*: Kis egyedi termelés. Egyedi használatra szabott termelési eszközök, ezért ősi módon esetlenek, kisszerűek és törpe hatásúak. Közvetlen felhasználásra történő termelés, akár maga a termelő, akár feudális ura számára. Csak ott, ahol van a termelésnek e felhasználás feletti többlete, kínálják fel ezt a többletet eladásra és kerül cserére: az árutermelés tehát csak keletkezőben van; de már most magában tartalmazza, csírájában, *a társadalmi termelés anarchiáját.*

II. *Tőkés forradalom*: Az ipar átalakulása először az egyszerű kooperáció és a manufaktúra révén. Az eddig szétszórt termelési eszközök nagy műhelyekben való koncentrációja, ezzel az egyesek termelési eszközeiből társadalmi termelési eszközökké való átváltoztatásuk — olyan átváltoztatás, amely a csere formáját nagyjában és egészében nem érinti. A régi elsajátítási formák hatályban maradnak. Fellép a *tőkés*: abbeli tulajdonságában, hogy tulajdonosa a termelési eszközöknek, elsajátítja a termékeket is és árukká teszi őket. A termelés társadalmi aktussá lett; a csere és vele együtt az elsajátítás egyéni aktusok maradnak, az egyesnek az aktusai: *A társadalmi terméket az egyedi tőkés sajátítja el.* Ez az alap-ellentmondás, ebből fakadnak az összes ellentmondások, amelyekben a mai társadalom mozog, s amelyeket a nagyipar nyíltan napvilágra hoz.

A) A termelő elválasztása a termelési eszközöktől. A munkásnak élethossziglani bérmunkára ítélése. *Proletariátus és burzsoázia ellentéte.*

B) Az árutermelésen uralkodó törvények növekvő előtérbelépése és fokozódó hatékonysága. Féktelen konkurrenciaharc. *Az egyes gyárbeli társadalmi megszervezettség és az össztermelésbeli társadalmi anarchia ellentmondása.*

C) Egyfelől a gépi berendezés tökéletesítése, amit a konkurrencia minden egyes gyáros számára kényszerparancsolattá tesz, s ami egyet jelent munkásoknak egyre fokozódó szolgálatonkívüliségbe helyezésével: *ipari tartalékhadsereg.* — Másfelől a termelés korlátlan kiterjesztése, ami ugyancsak kényszertörvénye a konkurrenciának minden gyáros számára. — Mindkétfelől a termelőerők hallatlan fejlődése, a kínálat többlete a kereslet felett, túltermelés, a piacok túltelítettsége, tízévenkénti válságok, hibás kör: *felesleg — itt — termelési eszközökben és termékekben*; *felesleg — ott — munkásokban*, akik foglalkoztatás híján és létezési eszközök híján vannak; a termelés és a társadalmi jólét e két emelője azonban nem találkozhatik össze, mert a termelés tőkés formája megtiltja a termelőerőknek, hogy működjenek, a termékeknek, hogy forogjanak, hacsak előbb át nem változtak tőkévé: amit éppen saját fölös bőségük akadályoz meg. Az ellentmondás [Widerspruch] képtelenséggé [Widersinn] fokozódott: *A termelési mód fellázad a csereforma ellen.* A burzsoáziára rábizonyult, hogy képtelen saját társadalmi termelőerőit tovább vezetni.

D) A termelőerők társadalmi jellegének részbeni elismerése, amire a tőkések maguk rákényszerülnek. A nagy termelési és forgalmi szervezetek elsajátítása, előbb *részvénytársaságok*, azután trösztök, majd az *állam* által. A burzsoázia felesleges osztálynak bizonyul; összes társadalmi funkcióit most fizetett alkalmazottak töltik be.

III. *Proletár forradalom*, az ellentmondások feloldása: a proletariátus megragadja a közhatalmat és e hatalom erejével a burzsoázia kezéből kisikló társadalmi termelési eszközöket köztulajdonná változtatja. Ezzel az aktussal megszabadítja a termelési eszközöket eddigi tőke-tulajdonságuktól és teljes szabadságot ad társadalmi jellegüknek az érvényrejutáshoz. Az előre-megállapított terv szerinti társadalmi termelés immár lehetségessé válik. A termelés fejlődése különböző társadalmi osztályok további létezését anakronizmussá teszi. Amilyen mértékben eltűnik a társadalmi termelés anarchiája, elenyészik az állam politikai tekintélye is. Az emberek, akik végre uraivá lettek a saját társadalmasításuk módjának, ezzel egyszersmind a természetnek uraivá, önmaguknak uraivá — szabadokká lesznek.

E világfelszabadító tettet végbevinni — ez a modern proletariátus történelmi hivatása. E tett történelmi feltételeinek és ezzel magának a természetének alapjáig hatolni és így az akcióra hivatott, ma elnyomott osztályban saját akciója feltételeit és természetét tudatossá tenni — ez a proletármozgalom elméleti kifejezésének, a tudományos szocializmusnak a feladata.

FÜGGELÉK

A MARK[35]

(Lásd 92. old.)

Olyan országban, mint Németország, ahol a népesség jó fele még a földművelésből él, szükséges, hogy a szocialista munkások és általuk a parasztok megtudják, hogyan keletkezett a mai földtulajdon, mind a nagy, mind a kicsi; szükséges, hogy a napszámosok mai nyomorával és a kisparasztok mai adósszolgaságával szembeállítsuk valamennyi szabad ember régi köztulajdonát arra a földre, amely akkor számukra igazában „szülőföld", öröklött, szabad közbirtok volt. Ezért rövid történeti ábrázolását adom annak az ősrégi német földberendezkedésnek, amely csökevényes maradványokban egészen napjainkig fennmaradt, amely azonban az egész középkorban minden közberendezkedés alapzatául és előképéül szolgált és az egész közéletet, nemcsak Németországban, hanem Észak-Franciaországban, Angliában és Skandináviában is áthatotta. És mégis annyira feledésbe merülhetett, hogy igazi jelentőségét G. L. Maurernak újra fel kellett fedeznie a legutóbbi időben.

Két természetadta módon keletkezett tény uralkodik valamennyi vagy csaknem valamennyi nép őstörténetén: a nép rokonság szerinti tagozódása és a föld köztulajdona. Így volt ez a németeknél is. Ahogy a törzsek, nagycsaládok, nemzetségek szerinti tagozó-

dást magukkal hozták Ázsiából, ahogy csatarendjeiket még a rómaiak idején is úgy állították fel, hogy mindig legközelebbi rokonok álltak váll váll mellett, éppúgy az új, a Rajnától keletre és a Dunától északra fekvő területek birtokbavételén is ez a tagozódás uralkodott. Az új lakhelyen mindegyik törzs nem szeszély vagy véletlen, hanem – amint Caesar kifejezetten rámutat – a törzs tagjainak nemzetségi rokonsága szerint telepedett le. A közelebbi rokonságban álló nagyobb csoportoknak egy-egy meghatározott körzet jutott, amelyen belül az egyes, bizonyos számú családot felölelő nemzetségek falukban telepedtek le. Több rokon falu alkotott egy Hundertschaftot* (ófelnémetül huntari, ónordul heradh), több Hundertschaft egy Gaut; a Gauok összessége volt maga a nép. Az a föld, amelyet a helység nem foglalt le, a Hundertschaft rendelkezésére állt; amit nem osztottak ki ennek, az a Gaué lett; amivel még ezután is rendelkezni lehetett – többnyire igen nagy földterület –, az az egész nép közvetlen birtokában maradt. Így Svédországban a közbirtok mindezen különböző fokait megtaláljuk egymás mellett. Minden falunak közös faluföldje (bys almänningar) volt, és emellett voltak Hundertschaft- (härads), Gau- vagy vidék- (lands) földek és végül az egész nép képviselőjeként a király által igénybe vett közös népföld, melyet itt tehát konungs almänningarnak neveztek. De ezeket mind, a királyit is, különbség nélkül almänningarnak, allmendéknek, közföldeknek hívták.

* *Szószerint kb.* századot — *Szerk.*

Ha a közföldnek ez az ósvéd — a maga pontos alosztályozásában mindenesetre későbbi fejlődési fokhoz tartozó - rendje ebben a formában fennállt is valaha Németországban, akkor is hamarosan letűnt. A népesség gyors gyarapodása a mindegyik egyes falunak kijuttatott igen kiterjedt földterületen, a *Markon* számos leányfalut hozott létre, amelyek az anyafaluval együtt mint egyenjogúak vagy kisebbjogúak egyetlen Mark-szövetséget alkottak*, úgyhogy Németországban, amennyire a források visszanyúlnak, mindenütt több-kevesebb számú falut találunk *egy* Mark-szövetségbe egyesülten. E kötelékek felett pedig — legalábbis az első időben — még a Hundertschaft, illetve a Gau nagyobb Mark-kötelékei álltak, s végtére az egész nép eredetileg egyetlen nagy Mark-szövetséget alkotott a közvetlen népi birtokban maradt föld igazgatására és a területéhez tartozó al-Markok felügyeletére.

Még egészen addig az időig is, amikor a frank birodalom alávetette magának a kelet-rajnai Németországot, úgy látszik, hogy a Gauban volt a Mark-szövetség súlypontja, hogy a Gau átfogta a tulajdonképpeni Mark-szövetséget. Mert csak ebből magyarázódik meg, hogy a birodalom hivatali beosztásánál olyan sok régi nagy Mark jelenik meg újra mint törvénykezési Gau. De már rövidesen ezután megkezdődött a régi nagy Markok szétverése. Ámde még a XIII. vagy XIV. szá-

* *A különkiadásban betoldva*: a mindnyájuk közös tulajdonában levő föld felhasználására — *Szerk.*

zadi „császárjogban"[36] is a szabályszerű az, hogy egy Mark 6—12 falut foglal magában.*

Caesar idején a németeknek legalábbis nagy része, tudniillik a szévér nép, amely még nem telepedett le állandó lakhelyeken, közösen művelte a szántót; ez, mint más népek analógiájára feltehetjük, olyan módon történt, hogy az egyes, bizonyos számú közeli rokon családot felölelő nemzetségek a nekik kijuttatott földet, amelyet évről évre váltogattak, közösségben művelték meg és a termékeket elosztották a családok között. Amikor azonban időszámításunk eleje táján a szévék is nyugvóra jutottak az új lakhelyeken, ez csakhamar véget ért. Legalábbis Tacitus (150 évvel Caesar után) már csak a földnek az egyes családok általi megművelését ismeri. De ezek is csak egy évre kapták a megművelendő földet; minden év után újonnan felosztották és váltogatták.

Hogy ez hogyan folyt, még ma is láthatjuk a Moselnál és a Hochwaldban az úgynevezett Gehöferschaftok-

* *A különkiadásban betoldva:* Ilyen nagy Markok fennmaradása lényeges különbséget jelent a németek közösségi földtulajdona és a modern orosz obscsina között; Oroszországban minden egyes falusi obscsinának megvan a saját külön közös földje, hacsak a jobbágyság megszüntetésekor ezt a földet el nem vették és oda nem adták a földbirtokosnak. — *I—III. kiad. ugyanezen mondat után így folytatva:* Az utalást erre a különbségre, amelynek történelmi szempontból igen nagy jelentősége van, *Marxnak* köszönhetem, aki kétségkívül a legnagyobb tekintély minden olyan kérdésben, amely az emberi társadalom ősállapotára vonatkozik. Reméljük, hogy a „Tőke" második kötete, mely a földjáradékkal együtt a földtulajdont is vizsgálat alá veszi,[37] *Marx* kutatásainak legalább a fő eredményeit ismertetni fogja. — *Szerk.*

nál. Ott ugyan már nem évenként, de mégis minden 3, 6, 9 vagy 12 évben az összes megművelt földet, szántókat és réteket egybedobják és fekvés meg talajminőség szerint bizonyos számú „Gewannba" osztják. Minden Gewannt megint annyi egyenlő részre, hosszú, keskeny sávokra osztanak, ahány jogosultság van a szövetségben, és ezeket sorshúzással osztják el a jogosultak között, úgyhogy mindegyik szövetségtárs mindegyik Gewannban, tehát mindenféle fekvésű és talajminőségű földből eredetileg egyenlő nagyságú darabot kapott. Jelenleg a részesedések öröklés, eladás stb. révén egyenlőtlenné váltak, de az egységet még mindig a régi teljes-részesedés képezi, eszerint határozódnak meg a fél-, negyed-, nyolcad- stb. részesedések. A megműveletlen föld, erdő és legelő közbirtok marad közös használatra.

Ugyanez az ősi berendezkedés egészen századunk elejéig fennmaradt a bajor Rajna-Pfalz úgynevezett Losgutjain, melyeknek szántóföldje azóta átment az egyes szövetségtársak magántulajdonába. A Gehöferschaftok is mindinkább érdekükben állónak találják, hogy az újrafelosztásokat abbahagyják és a váltogatott birtokot magántulajdonná változtassák. Így aztán a legtöbb, ha ugyan nem valamennyi elhalt a legutóbbi negyven év folyamán és átment közönséges parcellás-paraszti falukká közös erdő- és legelőhasználattal.

Az első földdarab, amely átment az egyesnek a magántulajdonába, a házhely volt. A lakás sérthetetlensége, minden személyes szabadságnak ez az alapzata, a vándorvonulás sátorszekeréről átment a

letelepedett paraszt gerendaházára és fokozatosan átváltozott a házra és telekre való teljes tulajdonjoggá. Ez már Tacitus korában megtörtént. A szabad németnek az otthona már akkor bizonnyal kívül rekedt a Markon, s ilymódon a Mark tisztviselői nem léphették át küszöbét, biztos menedék volt menekülők számára, amint ezt az otthont a későbbi Mark-rendtartásokban és részben már az V—VIII. századi népjogokban[38] leírva találjuk. Mert a lakás szentsége nem okozata, hanem oka volt magántulajdonná változtatásának.

Négy-ötszáz évvel Tacitus után a népjogokban a megművelt földet is mint az egyes parasztok örökletes, ha nem is feltétlenül szabad birtokát találjuk meg, amely felett ezeknek joguk volt eladás vagy egyéb átengedés révén rendelkezni. Ennek az átváltozásnak az okaira nézve két támpontunk van.

Először is magában Németországban, a már leírt, teljes földközösségben élő zárt faluk mellett, kezdettől fogva voltak olyan faluk is, amelyekben az otthonokon kívül a földek is kívül rekedtek a közösségen, a Markon, és az egyes parasztoknak örökletesen voltak kiosztva. De csak ott, ahol a talajalakulás úgyszólván rákényszerített erre: szűk völgyekben, mint a bergi vidéken, keskeny, lapos mocsarak közt fekvő hegyhátakon, mint Vesztfáliában. Később az Odenwaldban is és csaknem valamennyi alpesi völgyben. Itt a falu, mint még most is, szétszórt egyedi telkekből állt, melyeknek mindegyikét a hozzá tartozó földek veszik körül; váltogani itt nemigen lehetett, s így csak a környező megműveletlen terület maradt a

Marknak. Amikor azután később fontosságot nyert az a jog, hogy a ház és a telek felett harmadik személyeknek való átengedés révén rendelkezzenek, az ilyen telekbirtokosok előnyben voltak. Az az óhaj, hogy erre az előnyre ugyancsak szert tegyenek, némely földközösségben élő falukban oda vezethetett, hogy a megszokott újrafelosztásokat elaltassák és ezzel a szövetségtársak egyes részesedéseit ugyancsak örökletessé és átruházhatóvá tegyék.

Másodszor pedig a hódítás a németeket római területre vitte, ahol a föld évszázadok óta magántulajdon (mégpedig római, korlátlan magántulajdon) volt, és ahol a hódítók csekély száma mellett lehetetlen volt egy ilyen meggyökeresedett birtokforma teljes kiküszöbölése. A szántók és a rétek örökletes magánbirtokának a római joggal való összefüggése mellett – legalábbis egykori római területen – szól az a körülmény is, hogy a művelés alá vett föld köztulajdonának a mi időnkig fennmaradt maradványait éppen a Rajna balpartján, tehát ugyancsak meghódított, de *teljesen germanizált* területen találjuk. Mikor a frankok itt az V. században letelepedtek, még szántóközösségnek kellett fennállnia náluk, különben most nem találhatnánk ott Gehöferschaftokat és Losgutokat. De csakhamar itt is túlerejűen behatolt a magánbirtok, mert a VI. századi ripuári népjogban[39] – amennyiben művelés alá vett földről volt szó – csak erről találunk említést. És a belső Németországban a megművelt föld, mint mondottuk, ugyancsak hamarosan magánbirtok lett.

Ha azonban a német hódítók átvették a szántók

és rétek magánbirtokát, azaz az első földosztásnál vagy nem sokkal utána felhagytak az újólagos felosztásokkal (mert mindössze ez történt), ezzel szemben viszont mindenütt bevezették az ő német Mark-berendezkedésüket az erdő és legelő közbirtokával és a Mark fennhatóságával az elosztott föld felett is. Ezt nemcsak a frankok tették meg Észak-Franciaországban és az angolszászok Angliában, hanem a burgundok is Kelet-Franciaországban, a nyugati gótok Dél-Franciaországban és Spanyolországban és a keleti gótok és longobárdok Itáliában. Ezekben az utóbb nevezett országokban azonban, amennyire ismeretes, szinte csak a magashegységben maradtak fenn máig nyomai a Mark-berendezkedéseknek.

A megművelt föld újólagos elosztásának abbahagyásával a Mark-berendezkedés olyan alakot öltött, amellyel mármost nemcsak az V—VIII. századi régi népjogokban találkozunk, hanem a középkori angol és skandináv jogkönyvekben, a XIII—XVII. századból való számos német Mark-rendtartásban (úgynevezett Weistumokban) és az észak-franciaországi szokásjogokban (coûtumes) is.

Ha a Mark-szövetség lemondott is arról a jogról, hogy a szántókat és réteket időről időre újonnan elossza az egyes szövetségtársak között, az e földekre vonatkozó egyéb jogaiból egyetlenegyet sem adott fel. S ezek a jogok igen jelentősek voltak. A szövetség a földjeit az egyeseknek csak szántóként és rétként való használat céljára adta át, és semmi más célra. Ami ezen túlment, arra az egyedi birtokosnak joga nem volt. A földben talált kincsek, ha mélyeb-

ben feküdtek, mint ameddig az ekevas elér, nem az övéi voltak tehát, hanem eredetileg a közösségéi; éppígy az ércbányászat stb. joga. Mindezeket a jogokat később a földesurak és fejedelmek a saját hasznukra elsikkasztották.

De a szántó és rét használata is a szövetség felügyeletéhez és szabályozásához volt kötve, mégpedig a következőképpen. Ott, ahol háromnyomásos gazdálkodás uralkodott — s ez volt csaknem mindenütt — a falu egész földhatárát három egyenlő nagyságú földterületre osztották, melyeknek mindegyikét felváltva egyik évben őszi vetésre, a második évben tavaszi vetésre szánták, a harmadikban ugaron hagyták. A falunak tehát minden évben megvolt az őszi földje, a tavaszi földje és az ugarföldje. A föld elosztásánál gondoskodtak arról, hogy mindegyik szövetségtárs részesedése egyenletesen eloszoljon mind a három földterületre, úgyhogy mindegyikük hátrány nélkül eleget tehetett a szövetség vetésforgó-kényszerének, amely szerint őszi vetést csak az őszi földből kapott darabon volt szabad vetnie stb.

A mindenkori ugarföld mármost az ugaron hagyás tartamára megint közbirtokba került és az egész szövetségnek legelőül szolgált. S mihelyt a két másik földterületet learatták, ezek a vetés idejéig szintén megint közbirtokba kerültek vissza és közlegelőnek használták őket. Ugyanígy a rétek sarjúkaszálás után. Minden földön, ahol legeltettek, a birtokosnak el kellett távolítania a kerítéseket. Ez az úgynevezett legeltetési kényszer természetesen megszabta, hogy a vetés, valamint aratás idejét nem bízták az egyesre,

hanem mindenki számára közösen és a szövetség által vagy hagyomány által nyert megállapítást.*

Az összes többi föld, azaz az összes, ami nem ház és telek vagy elosztott faluhatár volt, az, mint az ősidőben, köztulajdon maradt közös használatra: erdő, legelő, puszták, mocsarak, folyók, kis és nagy tavak, út és ösvény, vadászat és halászat. Mint ahogy mindegyik szövetségtárs részesedése az elosztott föld-Markban eredetileg egyenlő nagy volt, így a „közös Mark" használatában való részesedése is. E használat módját a szövetségtársak összessége határozta meg; éppígy a felosztás módját is, ha az addig megművelt talaj kevésnek bizonyult és a közös Mark egy darabját művelés alá vették. A fő használat a közös Markon legeltetés és makkoltatás volt, amellett az erdő épület- és tűzifát, rőzsét, bogyókat és gombákat adott, a mocsár, ha volt, tőzeget. A legelő- és fahasználatra stb. vonatkozó rendelkezések alkotják a legkülönbözőbb évszázadokból fennmaradt számos Markweistum fő tartalmát; ezeket abban az időben írták le, amikor az ősi, íratlan, hagyományos jog kezdett vitássá válni. A még meglevő községi erdők ezeknek a régi osztatlan Markoknak a satnya maradványai. Egy másik maradvány, legalábbis Nyugat- és Dél-Németországban, az a mélyen a nép tudatában gyökerező képzet, hogy az erdő közvagyon, amelyben mindenki szedhet virágot, bogyót, gombát, makkot,

* *A különkiadásban betoldva*: És ahol az ilyen vetési és legeltetési kényszer maradványai még fellelhetők, ezek a régi Mark-szövetség maradványai. — *Szerk.*

stb. és egyáltalában — amíg kárt nem okoz — azt tehet, amit akar. De Bismarck itt is szerét ejti és híres bogyótörvényhozásával[40] a nyugati tartományokat berendezi az óporosz junker-mintára.

Aminthogy a szövetségtársaknak egyenlő földrészeik és egyenlő használati jogaik voltak, eredetileg egyenlően volt részük a Markon belüli törvényhozásban, igazgatásban és bíráskodásban is. Meghatározott időkben, és ha szükséges volt, gyakrabban is, összegyűltek szabad ég alatt, hogy határozzanak a Mark ügyeiről és ítélkezzenek Mark-vétségek és -viszályok dolgában. Ez volt — csak kicsinyben — az ősi német népgyűlés, amely eredetileg szintén csak egy nagy Mark-gyűlés volt. Törvényeket hoztak, ha csak ritka szükségesetekben is; tisztviselőket választottak, azok hivatalvitelét ellenőrizték, mindenekelőtt azonban jogot szolgáltattak. Az elnöknek csak a kérdéseket kellett megfogalmaznia, az ítéletet a jelenlevő szövetségtársak összessége hozta meg.

A Mark-berendezkedés az ősidőkben jószerivel az egyetlen berendezkedése volt azoknak a német törzseknek, amelyeknek nem volt királyuk; a népvándorlásban vagy röviddel utána lehanyatlott régi törzsi nemesség, mint minden, ami ezzel a berendezéssel együtt természetadta módon keletkezett, könnyen beleilleszkedett, ahogyan a kelta klan-nemesség még a XVII. században is az ír földközösségbe. És ez a berendezkedés olyan mély gyökereket vert a németek egész életében, hogy nyomát népünk fejlődéstörténetében minden lépésnél újra meg újra megtaláljuk. Az ősidőkben az egész közhatalom béke idején kizárólag

bírói jellegű volt, és ez a nép Hundertschaftok, Gauok, egész néptörzs szerinti gyűlésének kezében volt. A néptörvényszék azonban csak a nép Mark-törvényszéke volt, alkalmazva olyan esetekre, amelyek nem puszta Mark-ügyek voltak, hanem a közhatalom hatáskörébe estek. Még akkor is, amikor a Gau-berendezkedés kialakulásával az állami Gau-törvényszékeket elválasztották a közönséges Mark-törvényszékektől, a bírói hatalom mindkettőben megmaradt a nép kezében. Csak amikor a régi népszabadság már erősen hanyatlóban volt és az elszegényedett szabadok számára a katonai szolgálat mellett nyomasztó teherré vált a törvényszéki szolgálat, csak akkor válthatta fel Nagy Károly a Gau-törvényszékeknél a legtöbb vidéken a néptörvényszéket esküdttörvényszékekkel*. De ez a Mark-törvényszékeket egyáltalán nem érintette. Ellenkezőleg, még éppen ezek lettek a középkor hűbéri törvényszékeinek mintái; ez utóbbiakon is a hűbérúr csak kérdező volt, ítéletet pedig maguk a hűbéresek hoztak. A falu-berendezkedés csak egy önálló falu-Mark Mark-berendezkedése, és városi berendezkedésbe megy át, mihelyt a falu várossá változik, azaz árokkal és falakkal erősítik meg. Ebből az eredeti városi Mark-berendezkedésből nőtt ki valamennyi későbbi városi berendezkedés. És végül a Mark-berendezkedés mintájára alkották

* Nem tévesztendő össze a Bismarck—Leonhardt-féle esküdtszékekkel[41], ahol esküdtek és jogászok együtt ítélkeznek. A régi esküdtszéknél nem voltak jogászok, az elnök vagy bíró nem szavazhatott és az esküdtek önállóan hozták meg az ítéletet. — *Engels jegyzete.*

meg a középkor nem közös földbirtokláson nyugvó számtalan szabad szövetségének, különösen pedig a szabad céheknek a rendtartásait. Azt a jogot, amelyet a céh egy meghatározott foglalatosság kizárólagos gyakorlására élvezett, egészen úgy kezelik, mint egy közös Markot. Ugyanazzal a féltékenységgel, mint a Mark, gyakran ugyanazokkal az eszközökkel gondoskodnak a céhek is arról, hogy minden egyes szövetségtárs részesedése a közös használatforrásból teljesen vagy legalább a lehetőséghez képest egyenlő legyen.

Ugyanezt a szinte csodálatos alkalmazkodóképességet, amelyet itt a közélet legkülönbözőbb területein és a legváltozatosabb követelményekkel szemben kifejtett, a Mark-berendezkedés a földművelés fejlődésének előrehaladásában és a feltörő nagy földtulajdonnal való harcban is bizonyítja. A németek Germániában történt letelepedésekor keletkezett, tehát olyan időben, amikor az állattenyésztés volt a fő táplálékforrás és az Ázsiából magukkal hozott, félig elfelejtett földművelés éppen csak hogy újra feltűnt. Az egész középkoron át fennmaradt, súlyos szüntelen harcokban a földbirtokos nemességgel. De még mindig annyira szükségszerű volt, hogy mindenütt, ahol a nemesség elsajátította a paraszti földet, a függőparasztfaluk berendezkedése továbbra is egy — bár földesúri beavatkozások által erősen megnyirbált — Mark-berendezkedés maradt; alább említünk erről egy példát. Alkalmazkodott a művelés alá vett föld változó birtokviszonyaihoz, amíg csak még maradt közös Mark, és éppígy a közös Mark legkülönbözőbb tulajdonjogaihoz, mihelyt ennek szabad volta véget ért.

Úgy ment tönkre, hogy a nemesség és a papság a fejedelmek szíves segedelmével elrabolta csaknem az összes paraszti földet, az elosztottat csakúgy, mint a megosztatlant. De gazdaságilag elavulttá, a földművelés üzemi formájaként immár életképtelenné csak akkor vált, amikor az utolsó száz esztendőben a mezőgazdaság hatalmas előrehaladásai a földművelést tudománnyá tették és egészen új üzemmódokat vezettek be.

A Mark-berendezkedés alászása már röviddel a népvándorlás után megkezdődött. A frank királyok a nép képviselőiként birtokukba vették az össz-nép tulajdonát képező roppant földterületeket, nevezetesen az erdőket, hogy ezeket udvarnépüknek, hadvezéreiknek, püspököknek és apátoknak ajándékozva elherdálják. Ezzel kialakítják a későbbi nemesi és egyházi nagy földbirtok törzsét. Az egyház már jóval Nagy Károly előtt Franciaország egész földjének teljes harmadát birtokolta; biztos, hogy a középkor folyamán ez az arány érvényesül jószerivel az egész katolikus Nyugat-Európában.

A folytonos belső és külső háborúk, melyeknek szabályszerű következményei földelkobzások voltak, parasztok nagy tömegeit tették tönkre, úgyhogy már a Meroving-korban igen sok szabad ember volt földbirtok nélkül. Nagy Károly szüntelen háborúi megtörték a szabad paraszti rend fő erejét. Eredetileg minden szabad birtokos szolgálatköteles volt s nemcsak fel kellett szerelnie sajátmagát, hanem hat hónapon át a hadi szolgálatban saját magát ellátnia. Nem csoda hát, hogy már Károly idejében alighogy minden ötödik embert lehetett valóban hadbaállítani.

Utódainak garázda gazdálkodása alatt még gyorsabban szaladt lejtőnek a paraszti szabadság. Egyrészt a normann portyák előidézte szükség, a királyok örök háborúságai és a nagyok viszályai egyik szabad parasztot a másik után kényszerítették arra, hogy védurat keressen magának. Másrészt ugyanezen nagyoknak és az egyháznak a kapzsisága ezt a folyamatot meggyorsította; fortéllyal, ígéretekkel, fenyegetésekkel, erőszakkal még több parasztot és paraszti földet hajtottak uralmuk alá. Mind az egyik, mind a másik esetben a paraszti földet urasági földdé változtatták és a parasztoknak legfeljebb használatra, cenzus és robot ellenében adták vissza. A parasztot pedig szabad birtokosból cenzusfizető és robotoló függőparaszttá vagy éppen jobbággyá változtatták. A nyugat-frank birodalomban[42], egyáltalában a Rajnától nyugatra ez volt a szabály. A Rajnától keletre ellenben még fenntartotta magát nagyobb számú szabad paraszt, többnyire szétszórtan, ritkábban egész szabad falukban egyesülten. De a X—XII. században a nemesség és az egyház túlhatalma itt is mind több parasztot szorított le a szolgaságba.

Ha egy – papi vagy világi – földesúr megszerzett egy parasztbirtokot, ezzel megszerezte a birtokhoz tartozó Mark-jogokat is. Az új földesurak így Mark-beli szövetségtársak lettek, eredetileg csak egyenjogúak a Markon belül a többi szabad és függőparaszt szövetségtársakkal, még saját jobbágyaikkal is. De csakhamar – a parasztok szívós ellenállása ellenére – sok helyütt előjogokat szereztek a Markban, sőt gyakran a maguk földesurasága alá tudták vetni azt. S a régi

Mark-szövetség mégis tovább élt, ha urasági gyámság alatt is.

Hogy milyen kikerülhetetlenül szükséges volt még akkor a Mark-berendezkedés a földművelés számára, még a nagy földbirtok számára is, azt legcsattanósabban bizonyítja* Brandenburgnak és Szileziának fríz, németalföldi, szász és rajnai frank telepesekkel történt kolonizálása. Az embereket — a XII. századtól kezdve** — falvakban telepítették le urasági földre, mégpedig német jog, azaz a régi Mark-jog szerint, amennyire ez urasági telkeken fennmaradt. Mindegyik kapott házat és telket, egy mindük számára egyenlő nagyságú, ősi szokás szerint sorshúzással meghatározott részt a falu határából és az erdő- és legelőhasználati jogot, többnyire a földesúri erdőben, ritkábban külön Markban. Mindez örökletes volt; a föld tulajdona az uraságé maradt, akinek a telepesek meghatározott cenzusokkal és szolgálatokkal tartoztak örökletesen. De ezek a szolgáltatások olyan mérsékeltek voltak, hogy a parasztoknak itt jobban volt soruk, mint bárhol Németországban. Ezért békén is maradtak, amikor a parasztháború kitört. Saját ügyüktől való elpártolásukért keményen meg is bűnhődtek aztán.

Egyáltalában a XIII. század közepe táján határozott fordulat állt be a parasztok javára; ezt a keresztes hadjáratok készítették elő. Sok hadbavonuló földesúr kifejezetten felszabadította parasztjait. Mások meghaltak, odavesztek, nemesi nemzetségek százai

* *A különkiadásban betoldva*: Kelet-Poroszországnak, — *Szerk.*

** *A különkiadásban*: a XII—XV. században — *Szerk.*

eltűntek; ezeknek parasztjai ugyancsak gyakran elérték a szabadságot. Hozzájárult mármost ehhez, hogy a földesúrnak növekvő szükségletei folytán sokkal fontosabb lett a parasztok szolgáltatása feletti parancsnoklás, mint a személyük feletti. A korai középkor jobbágysága, amelyben még sok volt a régi rabszolgaságból, olyan jogokat adott az uraknak, amelyek mindinkább elvesztették értéküket; ez fokozatosan elenyészett, a jobbágyok helyzete közeledett a pusztán függőparasztokéhoz. Minthogy a földművelés üzeme teljesen a régi maradt, a földesúri jövedelmek gyarapítása csak szűzföld feltörése, új faluk telepítése útján volt elérhető. Ezt pedig csak a telepesekkel való békés megegyezéssel lehetett elérni, akár birtokfüggőségben voltak ezek, akár idegenek. Ezért ebben az időben azt találjuk, hogy a parasztok — többnyire mérsékelt — szolgáltatásait mindenütt pontosan megállapítják és jól bánnak a parasztokkal, jelesül a papság uradalmain. S végül az újonnan odahozott telepesek kedvező állása megint visszahatott a szomszédos függőparasztok helyzetére is, úgyhogy ez utóbbiak is egész Észak-Németországban — a földesúrnak továbbra is teljesítendő szolgáltatások mellett — elnyerték személyes szabadságukat. Csak a szláv és litván-porosz parasztok maradtak nem szabadok. Ámde mindez nem tarthatott sokáig.

A XIV. és XV. században a városok gyors felemelkedésnek indultak és meggazdagodtak. Iparművészetük és luxusuk kivált Dél-Németországban és a Rajnánál virágzott. A városi patríciusok bősége nem hagyta nyugodni a durva étkű, durva ruházatú,

otromba bútorzatú vidéki junkert. De honnan szerezze meg a szép dolgokat? Az útonállás egyre veszélyesebb és eredménytelenebb lett. A vásárláshoz pedig pénz kellett. És ezt csak a paraszt teremthette elő. Ennélfogva: újólagos nyomás a parasztokra, felemelt adók és robotok, újólagos, mind sürgetőbb buzgalom, hogy a szabad parasztokat függőparasztokká, a függőparasztokat jobbágyokká süllyesszék és a közös Mark-földet urasági földdé változtassák át. Segítettek ebben a fejedelmeknek és nemeseknek a római jogászok, akik római jogtételeknek német, többnyire meg nem értett viszonyokra való alkalmazásával határtalan zűrzavart kevertek, de értettek hozzá, hogy úgy keverjék, hogy ezzel az úr mindig nyert és a paraszt mindig vesztett. A papi urak egyszerűbben segítettek magukon: okmányokat hamisítottak, amelyek a parasztok jogait megrövidítették, kötelességeiket pedig megtoldották. A fejedelmek, nemesek és papok e rablásai ellen a parasztok a XV. század vége óta gyakori egyedi felkelésekben törtek ki, amíg aztán 1525-ben a nagy parasztháború elárasztotta Sváborszá got, Bajorországot, Frankföldet mélyen be Elzászig, a Pfalzig, a rajnai Gauig és Türingiáig. A parasztok kemény harcok után vereséget szenvedtek. Ettől kelteződik a német parasztok között a jobbágyrendszer újólagos általános túlsúlya. Azokon a vidékeken, ahol a harc tombolt, most szemérmetlenül szétti porták a parasztok összes még megmaradt jogait, községi földjüket urasági földdé, őket magukat jobbágyokká változtatták. S azért, hogy a jobb helyzetben levő észak-németországi parasztok békén ma-

radtak, az volt a köszönet, hogy ha lassabban is, ugyanabba az elnyomatásba süllyedtek. A német parasztok jobbágyságát Kelet-Poroszországban, Pomerániában, Brandenburgban, Sziléziában a XVI. század közepétől, Schleswig-Holsteinben ugyane század végétől bevezetik és egyre általánosabban rákényszerítik a parasztokra.

Ennek az új erőszaktételnek még egy gazdasági oka volt. A reformáció korának harcaiból csakis a német fejedelmek kerültek ki megnövekedett hatalommal. A nemesség nemes iparának: a rablásnak most befellegzett. Ha nem akart tönkremenni, földbirtokából kellett több jövedelmet kisajtolnia. Az egyetlen út pedig az volt, hogy — a nagyobb fejedelmek és főleg a kolostorok mintájára — e birtoknak legalább egy részén saját számlára gazdálkodjék. Ami eddig csak kivétel volt, most szükségletté vált. De ennek az új üzemmódnak útjában állt az, hogy a föld csaknem mindenütt a cenzusos parasztoknak volt kiadva. Azáltal, hogy a szabad vagy függő cenzusos parasztokat teljes jobbágyokká változtatták, az uraság szabad kezet kapott. A parasztok egy részét — ahogy a szakkifejezés hangzik — „elűzték" [„gelegt"], azaz vagy elkergették, vagy mindössze viskóval és némi kertfölddel tengődő zsellérekké fokozták le, telekbirtokaikat egyetlen nagy uraságí telekbirtokká olvasztották össze és az új zsellérekkel és a még megmaradt parasztokkal robotszolgálatban műveltették meg. Így nemcsak hogy egy tömeg parasztot egyszerűen kiszorítottak, hanem a még megmaradtak robotszolgálatait jelentősen, mégpedig mindjobban,

felemelték. A tőkés időszak a falun mint a jobbágyi robotmunka alapzatán épülő mezőgazdasági nagyüzem időszaka köszöntött be.

Ez az átváltozás azonban kezdetben még meglehetősen lassan ment végbe. Akkor jött a harmincéves háború[43]. Egy teljes emberöltőn át járta Németországot keresztül-kasul a legféktelenebb szoldateszka, amelyet csak ismer a történelem. Sarcoltak, fosztogattak, gyújtogattak, erőszakoltak, gyilkoltak mindenütt. Legtöbbet szenvedett a paraszt ott, ahol a nagy seregektől távol a kisebb szabadcsapatok vagy jobbanmondva szabadsarcolók manipuláltak saját szakállukra és saját számlájukra. A pusztulás és elnéptelenedés határtalan volt. Mire eljött a béke, Németország gyámoltalanul eltiporva, széttépetten, véresen feküdt a porondon; a legnyomorultabb azonban ismét a paraszt volt.

A földbirtokos nemesség most a vidék egyedüli ura lett. A fejedelmek, akik a rendi gyűléseken éppen akkoriban semmisítették meg a nemesség politikai jogait, ennek fejében a parasztokkal szemben szabad kezet engedtek neki. A parasztok utolsó ellenálló erejét pedig megtörte a háború. A nemesség így a vidéken minden viszonyt úgy rendezhetett be, ahogy az tönkrejutott pénzügyei helyreállítására a legalkalmasabb volt. Nemcsak az elhagyott parasztthelkeket egyesítették rövid úton az urasági telekbirtokkal; a parasztelűzést is ekkor folytatták először nagyban és rendszeresen. Minél nagyobb az urasági telekbirtok, annál nagyobbak természetesen a parasztok robotszolgálatai. A „méretlen szolgálatok" ideje ismét felvirradt;

az uraság akkor és annyi időre vezényelhette munkára a parasztot, annak családját, állatát, ahogy neki tetszett. A jobbágyság most általánossá lett; a szabad paraszt immár olyan ritka volt, mint a fehér holló. És hogy az uraságnak módjában álljon a parasztok minden, még a legcsekélyebb ellenállását is csírájában elfojtani, a fejedelemtől megkapta a patrimoniális jogszolgáltatást, azaz a parasztok kisebb vétségeinek és viszályainak egyedüli bírájává nevezték ki, még akkor is, amikor egy parasztnak vele, az úrral volt pere, az úr tehát bíró volt saját ügyében! Ettől kezdve a falun a bot és a korbács uralkodott. Mint egész Németország, a német paraszt is legmélyebb lealacsonyodásáig jutott. Mint egész Németország, a paraszt is olyan erőtlenné lett, hogy minden önsegély kudarcot vallott, hogy menekvés csak kívülről jöhetett.

S el is jött. A francia forradalommal Németország és a német paraszt számára is felvirradt egy jobb kor hajnala. Alighogy a forradalmi seregek meghódították a Rajna balpartját, mintegy varázsütésre eltűnt ott a robotszolgálatok, cenzus, az uraságnak fizetendő adók egész ócska limlomja, magával az uraságga egyetemben. A Rajna-balparti paraszt most úr volt a maga birtokán, s ráadásul a forradalmi időkben lefektetett, Napóleon által csak elfuserált Code civilben[12] olyan törvénykönyvet kapott, amely új helyzetére volt szabva, s amelyet nemcsak hogy megérthetett, de kényelmesen a zsebében is hordhatott.

A Rajna-jobbparti parasztnak azonban még sokáig kellett várnia, Poroszországban ugyan, a jólmegérde-

melt jénai vereség[44] után, a leggyalázatosabb nemesi jogok közül néhányat eltöröltek és törvényileg lehetővé tették a többi paraszti terhek úgynevezett megváltását. De ez legnagyobbrészt és hosszú időn át csupán papíron volt meg. A többi államokban még kevesebb történt. Egy második francia forradalomra, az 1830-asra volt szükség, hogy legalább Badenban s néhány Franciaországgal szomszédos másik kisállamban megindítsák a megváltást. És mikor a harmadik, az 1848-as francia forradalom végre Németországot is magával ragadta, a megváltás Poroszországban még messze volt a befejezéstől, Bajorországban pedig még el sem kezdődött! Most persze gyorsabban ment; az ezúttal szintén rebellissé lett parasztok robotmunkája éppenséggel elvesztette minden értékét.

S miben állt ez a megváltás? Annak fejében, hogy az uraság lemondatta a parasztot a maga javára egy meghatározott pénzösszegről vagy egy darab földről, ennek fejében a paraszt többi földjét mint annak szabad, tehermentes tulajdonát tartozott elismerni – mikor az összes, már korábban az uraság tulajdonában levő földterületek sem voltak egyebek, mint ellopott parasztföld! De ez még nem volt elég. Az egyezkedésnél az azzal megbízott hivatalnokok természetesen szinte szabályszerűen az urasággal tartottak, akinél laktak és lakmároztak, úgyhogy a parasztokat, még a törvény betűjét is kijátszva, egészen kolosszálisan rászedték.

S így jutottunk el végre három francia és egy német forradalom eredményeképpen oda, hogy újra szabad parasztjaink vannak. De mennyivel hátrább

van a mai szabad paraszt a régi kor szabad Mark-szövetségtársával szemben! Telekbirtoka többnyire jóval kisebb, és a megosztatlan Mark kevés számú, igen megkisebbedett és lezüllött községi erdőt leszámítva odavan. Mark-használat nélkül azonban nincs a kisparasztnak állata, állat nélkül nincs trágya, trágya nélkül nincs racionális földművelése. Az adóbeszedő s a mögötte fenyegető törvényszéki végrehajtó, akiket a mai paraszt túlontúl jól ismer, a régi Mark-szövetségtárs előtt ismeretlen emberek voltak, csakúgy, mint a jelzáloguzsorás, aki egyik parasztbirtokot a másik után keríti karmai közé. S a legjava az egésznek: ezek az új szabad parasztok, akiknek birtokait és akiknek szárnyait olyannyira megnyirbálták, Németországban — ahol minden túl későn történik — olyan időben jöttek létre, amikor nemcsak a tudományos mezőgazdaság, hanem már az újonnan feltalált mezőgazdasági gépek is egyre inkább elavult, többé már nem életképes üzemmóddá teszik a kisüzemet. Mint a mechanikai fonás és a szövés a rokkát és a kézi szövőszéket, úgy kell hogy ezek az új mezőgazdasági termelési módszerek menthetetlenül megsemmisítsék a falusi parcellás gazdaságot és a nagy földtulajdonnal helyettesítsék, hacsak — a szükséges idő megadatik nekik erre.

Mert már az egész európai földművelést, ahogy ezt ma űzik, egy túlhatalmú vetélytárs, az amerikai gabona-tömegtermelés fenyegeti. Ezzel a maga a természet által termővé tett és évek hosszú során át trágyázott földdel, amely potom pénzért kapható, sem a mi eladósodott kisparasztjaink, sem az éppoly

mélyen adósságokba ragadt nagy földbirtokosaink nem csatázhatnak. Az egész európai mezőgazdasági üzemmód vereséget szenved az amerikai konkurrenciától. Földművelés Európában csak úgy marad lehetséges, ha társadalmilag űzik és a társadalom számlájára.

Ezek a kilátások parasztjaink számára. S a szabad, bár megnyomorodott parasztosztály helyreállításában megvolt *az* a jó, hogy a parasztot olyan helyzetbe hozta, amelyben — természetes szövetségestársai, a munkások támogatásával — segíthet önmagán, mihelyt csak meg akarja majd érteni, *hogyan.**

* *A különkiadásban kiegészítve*: De hogyan? — A Mark újjászületése útján, de nem a régi, túlélt alakjában, hanem megifjodott alakban; a földközösség olyan megújítása útján, hogy ez a kisparaszti szövetségtársaknak ne csak biztosítsa a nagyüzemnek és a mezőgazdasági gépi berendezés alkalmazásának minden előnyét, hanem megadja nekik az eszközöket arra is, hogy a földművelés mellett gőz- vagy vízierővel működő nagyipart is üzemeltessenek, mégpedig nem tőkések számlájára, hanem a szövetség számlájára.

A nagybani földművelés és a mezőgazdasági gépi berendezés használata — ez más szavakkal annyit jelent: a kisparasztok legnagyobb részének, akik most maguk művelik földjeiket, mezőgazdasági munkája feleslegessé válik. Hogy ezek a földművelésből kiszorított emberek ne maradjanak munka nélkül vagy ne szoruljanak a városokba, ahhoz ipari foglalkoztatás kell magában a faluban, ezt pedig előnyösen üzemeltetni számukra csak nagyban lehet, gőz- vagy vízierővel.

Hogyan lehet ezt berendezni? Gondolkozzatok csak ezen, német parasztok. Akik ebben támogatást nyújthatnak nektek, azok csakis — a *szociáldemokraták*. — *Szerk.*

JEGYZETEK

[1] „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" Engels „Anti-Dühring"-jének („Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása") három fejezetéből keletkezett (Bevezetés I. fej., III. szakasz I—II. fej.). A munka keletkezési körülményeiről és kiadásairól v. ö. kötetünkben 8—12. old. Kötetünk a „Szocializmus fejlődése" 1891-es negyedik német kiadását követi (az utolsó német kiadást, amelyet Engels rendezett sajtó alá); kötetünkben ezenkívül közöljük Marx előszavát a francia kiadáshoz és Engels bevezetését az angol kiadáshoz is. A magyar fordítás szövegét Marx és Engels Művei 20. kötetéből vettük át (különlenyomatként is megjelent: Engels: „Anti-Dühring — A természet dialektikája", Bp. 1963). Ebben a kiadásban megtalálhatók a „Szocializmus fejlődése" különböző kiadásainak szövegváltozatai is, valamint részletesebb forrásjegyzetek, továbbá a szövegben szereplő személyek, művek, újságok ismertetése és adatai. Ez a kiadás jegyzetben feltünteti az eredeti szöveg egyes nyilvánvaló elírásait is; kötetünkben rövid úton kiigazítottuk ezeket. Kötetünkben a szerkesztőségtől származó lábjegyzeteket „*Szerk.*" jelzéssel különböztettük meg; a szövegben a szerkesztőségtől eredő betoldásokat szögletes zárójelbe tettük. — Az 1880-as francia kiadáshoz írt előzetes megjegyzés P. L. jelzéssel (Lafargue nevének kezdőbetűi) jelent meg. A közelmúltban előkerült az előszó fogalmazványa, melynek szerzője Marx volt. Marx a fogalmazványt tartalmazó levelet a következő szavakkal zárja:

„Kedves Lafargue,

Ez Engelsszel való (tegnap esti) konzultációm gyümölcse. Szedje rendbe a mondatokat, hagyja érintetlenül a dolgokat.

Híve *Karl Marx*"

Lafargue néhány kisebb változtatást eszközölt a szövegen; kiadásunkban a szöveget a marxi kézirat alapján közöljük. — *5*

[2] A brüsszeli Német Munkásegyletet 1847 augusztusában alapította Marx és Engels; az egylet a német forradalmi munkások legális központjává vált és közvetlen kapcsolatot tartott fenn a flamand és vallon munkásegyletekkel. Leghaladottabb elemei tagjai lettek a Kommunisták Szövetségének. Nem sokkal az 1848-as francia februári forradalom után, amikor tagjainak többségét a belga rendőrség letartóztatta és kiutasította, az egylet megszüntette működését. — *5*

[3] Az Igazak Szövetségét (Bund der Gerechten) német baloldali emigránsok 1836-ban alapították Párizsban; voltak csoportjai Németországban, Franciaországban, Angliában és Svájcban. 1847 elején a szövetség londoni vezetősége meghívta Marxot és Engelst, hogy csatlakozzanak a szövetséghez. Az 1847 tavaszán Londonban megtartott kongresszuson a szövetség átalakult a Kommunisták Szövetségévé; a régi jelszót — „Minden ember testvér" — felváltották a proletár párt nemzetközi harci jelszavával: „Világ proletárjai, egyesüljetek!" Marx és Engels részvételével kidolgozták a szövetség szervezeti szabályzatát; ebben szabatosan megfogalmazták a kommunista mozgalom végcéljait, kiküszöbölték a régi szövetség összeesküvő vonásait és a szövetséget demokratikus elvekre alapozták. A Szervezeti Szabályzatot az 1847 végén Londonban tartott második kongresszus hagyta jóvá. A kongresszus megbízta Marxot és Engelst a pártprogram megírásával; ennek eredményeképpen jött létre a „Kommunista Párt kiáltványa". — Az 1848-as februári forradalom után az új központi vezetőségnek Párizs lett a székhelye. A német forradalom idején a központi vezetőség megszervezte a forradalmi német munkások hazatérését; a német forradalomban a kommunisták mint a demokratikus mozgalom szélsőbaloldali proletár szárnya léptek fel és nagy tömegbefolyásra tettek szert, az önálló tömegpárt megteremtését azonban a forradalom veresége megakadályozta; a szövetség tagjai közül sokan börtönbe kerültek vagy külföldre kényszerültek, a szervezeti kapcsolatok szétzilálódtak,

A Londonban újjászervezett központi vezetőségnek sikerült 1850 tavaszára a szervezetet helyreállítani, de a kiéleződő elvi és taktikai nézeteltérések a forradalom azonnali kirobbantását célul tűző, kalandorkodó Willich—Schapper-csoporttal 1850 szeptemberében szakadásra vezettek. A szövetség tagjainak üldöztetése és tömeges letartóztatása következtében 1851 májusában a szövetség beszüntette tevékenységét Németországban; a kölni kommunista-per után, 1852 nov. 17-én a szövetség Marx javaslatára kimondta feloszlását. A Kommunisták Szövetsége mint az első nemzetközi forradalmi proletár szervezet a Nemzetközi Munkásszövetség — az I. Internacionálé — előfutára volt. — *6*

[4] Az Association démocratique (Demokrata Társaság) belgiumi nemzetközi egyesület, 1847 szeptemberében alapították Brüsszelben haladó polgári és kispolgári demokraták, valamint — elsősorban emigráns német — proletár forradalmárok; Marx és Engels tevékeny szerepet játszott a társaság megalapításában. 1847 nov. 15-én Marxot alelnökké választották. az elnök L. Jottrand lett. A társaság a nemzetközi demokratikus mozgalom egyik legfontosabb központjává lett. Az 1848-as francia februári forradalom idején a társaság proletár szárnya küzdött a belga munkások felfegyverzéséért és megindította a harcot a demokratikus köztársaságért. Marx 1848 márciusi kiutasítása után és a társaság legkövetkezetesebb elemeinek rendőri üldöztetése közepette azonban a belga polgári demokraták nem tudták a dolgozók monarchia-ellenes harcát irányítani; a társaság ettől kezdve csak korlátozott, merőben helyi tevékenységet folytatott és 1849-ben már ténylegesen megszűnt működni. — *6*

[5] A „Szocializmus fejlődése" angol kiadása 1892-ben jelent meg Londonban, E. Aveling fordításában. Az angol kiadáshoz írt bevezetését — az első hét bekezdés kivételével — Engels 1892 júniusában németre fordította, és „Történelmi materializmusról" címmel megjelent a „Neue Zeit"-ben, 1892—93, I. köt. 1., 2. sz. — Kiadásunkhoz az angol szöveget vettük alapul; a

német szöveg néhány eltérését és kiegészítését azonban figyelembe vettük. — *14*

[6] Anaxagorasz szerint a világ végtelen sok különbözőfajta parányi részecske (homoiomereia = hasonló részekből álló) összességéből áll. Démokritosz szerint a világ a semmi és az egynemű — csak nagyságra és alakra különböző — parányi részecskék (atomok = oszthatatlanok) összetevődése. — *19*

[7] Marx és Engels: „A szent család", VI. fej. 3. d. (lásd Marx és Engels Művei, 2. köt. 126—128. old.). — *21*

[8] Üdvhadsereg — vallásos egyesület, 1865-ben alapította W. Booth, aki az Üdvhadsereg első tábornoka lett. Szervezeti felépítése a katonai külsőségeket utánozza; szabad ég alatt tartanak istentiszteleteket, prédikációkat, vitákat, felvonulásokat. Hirdetett célja minden felekezettől függetlenül az emberiség, főképpen a szegények testi és lelki üdvéért küzdeni. — *23*

[9] Goethe Faustjának szavai; v. ö. „Faust", I. rész (Studierzimmer). — *24*

[10] A rózsák háborúi a York- és Lancaster-dinasztia harcai 1455 és 1485 között az angol trónért. (A York-ház címerében fehér, a Lancaster-házében piros rózsa volt.) York körül a gazdaságilag fejlettebb Dél-Anglia nagy hűbérurai, a lovagok és a városi polgárok csoportosultak; Lancastert az északi grófságok feudális arisztokráciája támogatta. A háború a Lancaster-házból származó VI. Henrik idején kezdődött, és a York-házi III. Richárd bukásával végződött; 1485-ben VII. Henrik személyében a trónra a Tudorok új dinasztiája került, amely megteremtette Angliában a feudális abszolutizmust. — *33*

[11] Az ember és a polgár jogainak nyilatkozata — a francia forradalmi alkotmányok első, elvi bevezető része. Az 1792-ben egybegyűlt Nemzeti konvent által a jakobinus diktatúra első hónapjaiban kidolgozott 1793-as köztársasági alkotmány bevezető nyilatkozata kihirdette a nép szuverenitását, forra-

dalomra való jogát, garantálta a személyes szabadságjogokat, megszüntette a vagyoni cenzust, bevezette az általános választójogot, és bár sérthetetlennek nyilvánította a magántulajdont, túllépett a formális demokrácián és a társadalom kötelességének nyilvánította, hogy munkát és a munkaképteleneknek ellátást biztosítson. Az alkotmány a polgárháború és az ellenforradalmi intervenció miatt nem lépett életbe; thermidor után (v. ö. 22. jegyz.) az ellenforradalmi nagyburzsoázia eltörölte. — *36*

[13] Code civil des Français (a franciák polgári törvénykönyve) — 1804-ben lépett életbe. 1807-ben Code Napoléon (Napóleon törvénykönyve) néven újjáalakították. A franciák bevezették az elfoglalt nyugat- és délnyugat-németországi területeken. A Rajna-tartományban Napóleon veresége és a tartománynak Poroszországgal való egyesítése után is érvényben maradt. A Code Napoléon a formális polgári egyenlőség talaján állt. — *37, 133*

[13] A Reform Bill-t vagy Reform Act-et (Reform-törvény) 1831-ben szavazta meg a parlament és 1832 jún. 7-én erősítette meg a király. A törvény megszüntetett ötvenhat 2000 lakoson aluli lélekszámú szavazókerületet (azelőtt volt olyan vidéki kerület, amelyben 12 lakos választott egy képviselőt, míg például Londonnak 1821-ben, amikor lakosainak száma már 1 379 000-re növekedett, csak négy képviselője volt) és megadta a választójogot azoknak, akik évente legalább 10 £ föld- vagy házadót fizettek. A reform a liberális burzsoázia kompromisszuma volt a földtulajdonos és finánctőkével, amelynek politikai monopóliumát a törvény megtörte, kiküszöbölve az angol választójogból a legdurvább feudális maradványokat és bejuttatva az ipari burzsoázia képviselőit a parlamentbe. A proletariátus és a kispolgárság, amely a reformért folytatott harc főereje volt, nem kapott szavazati jogot. — *39*

[14] 1846 júniusában a mérsékelt tory Peel-kormány keresztülvitte a nagy földtulajdonosok érdekében hozott gabonatörvények

eltörlését; a gabonabehozatali vámokat és korlátozásokat 1849-ig maradéktalanul felszámolták. A gabonatörvények eltörlése a szabadkereskedelem jelszavával küzdő ipari burzsoázia és e burzsoázia szervezete, a Gabonatörvény-ellenes Liga győzelme volt. — *39*

[15] Angliában a XIX. sz. elejéig mintegy 30—40 parlamenti törvényt hoztak a munkások szervezkedése ellen. Így pl. az 1800-as törvény kimondta, hogy mindenkit, aki másokkal szövetkezik bérük emelése, munkájuk csökkentése vagy a munkáltatók vállalati vezető és irányító tevékenységének bármiféle befolyásolása vagy ellenőrzése végett, három hónapig terjedhető közönséges börtönre vagy kéthavi kényszermunkára lehet ítélni. Az 1824-es törvény eltörölte ezeket a rendszabályokat, többek között azzal az indokolással, hogy elmérgesítik a munkáltatók és munkások közötti viszonyt és közrejátszanak abban, hogy az elkeseredett munkások radikális lépésekre szánják el magukat. 1825-ben azonban egy új törvénnyel az 1824-es törvényt lényegében visszavonták, megengedvén ugyan a munkások békés tanácskozását, de az erőszakos követelést megfélemlítésnek és zaklatásnak minősítették és az ilyenben való részvételt három hónapig terjedhető kényszermunkával büntették; a szervezkedésre az összeesküvés elleni törvényeket alkalmazták. A szervezkedéssel kapcsolatban a későbbiekben, különösen a század második felében egy sor további törvényt hoztak (ezek részben a megfélemlítés és a zaklatás fogalmának meghatározásával voltak kapcsolatosak), amelyek végül (1871, 1876) — bár igyekeztek fenntartani kivételes büntető rendszabályokat azok ellen az eszközök ellen, amelyeket a munkásosztály az osztályharcban felhasználhat — formálisan megerősítették a munkásosztály által kivívott szervezkedési szabadságot és elismerték a szakszervezeteket. — *40*

[16] Népcharta (People's Charter) — a chartisták követeléseit tartalmazó, a mozgalom nevét adó okirat, amelyet 1838 máj. 8-án tettek közzé mint a parlament elé terjesztendő törvényjavaslatot. Követelései: általános választójog (21 éven felüli

férfiaknak); évenkénti parlamenti választások; titkos szavazás; a választókerületek kiegyenlítése; a képviselőjelöltek vagyoni cenzusának eltörlése; napidíj fizetése a képviselőknek. — A Nemzeti Charta-szövetség 1840 júliusában alakult Manchesterben a szétszórt helyi egyesületek összefogásából. A 40-es évek elején mintegy 40 000 tagot számlált; fő követelése a charta elfogadása volt. Az alsóház 1839-ben és 1842-ben elvetette a charta elfogadását követelő petíciókat. 1847—48-ban a chartisták újabb tömegmozgalmat vezettek a charta elfogadtatására. 1848 ápr. 10-én Londonban tömegtüntetést szervezetek. A kormány a tüntetést betiltotta, s megakadályozására katonaságot és rendőrséget vont össze Londonban. A chartista vezetők, akik közül sokan ingadoztak, a tüntetés lefújása mellett határoztak. Az akció sikertelenségét a reakciós erők a munkások és a chartisták elleni megtorló intézkedésekre használták fel; a chartista mozgalom ezt a vereséget nem tudta többé kiheverni, a szövetség hanyatlásnak indult és az 50-es években beszüntette tevékenységét. — *40*

[17] Jonathan testvér (Brother Jonathan) — az amerikaiak gúnyneve (körülbelül megfelel a ma használatos Uncle Samnek).—*41*

[18] Revivalizmus (vallási megújulás vagy újjászületés) — amerikai vallási áramlat és rajongómozgalom; hívei „laikus" hitszónokok (többnyire szabadtéri) prédikációin és szertartásain nyerték lelki épülésüket. — *41*

[19] I. Vilmos állandó szavajárása. — *46*

[20] Rousseau szerint az emberek eredetileg természeti állapotban éltek, amelyben mindannyian egyenlők voltak. A magántulajdon kialakulása és egyenlőtlen birtokviszonyok kifejlődése elvezetett a természeti állapotból az állampolgári állapotba való átmenethez és az állam létrejöttéhez, amely egy társadalmi szerződésen alapszik. A politikai egyenlőtlenség továbbfejlődése azonban e társadalmi szerződés megszegéséhez és egyfajta új természeti állapot keletkezéséhez vezetett. Ennek kiküszöbölésére hivatott az ész-állam, amely egy új társadalmi szerződésen alapszik. — *55*

[21] Levellerek (egyenlősítők) — politikai csoportosulás az angol forradalom idején; elsősorban kézműveseket és parasztokat ölelt fel és nagy befolyást gyakorolt Cromwell hadseregének katonáira. A levellerek szerint az emberek születésüknél fogva szabadok és egyenlők. Általános választójogot követeltek, a királyság eltörlését és a „bekerített" földek visszaadását a parasztoknak. Ugyanakkor határozottan a magántulajdon alapján álltak; az általános választójogot csak a birtokkal rendelkezők számára követelték, a munkások és szolgák számára nem. A legforradalmibb elemek a nép elviselhetetlen viszonyai, a kiéleződő politikai helyzet és a leveller-követelések korlátozott volta miatt később leváltak a levellerek pártjáról; ezek voltak az „igazi levellerek" vagy „diggerek" (ásók). Az „igazi levellerek" a legszegényebb falusi és városi néprétegek érdekeit képviselték és azt hirdették, hogy a dolgozó népnek közös földművelést kell folytatnia, mégpedig bérleti díj fizetése nélkül. Néhány faluban önhatalmúlag elfoglaltak megműveletlen földeket és feltörték őket az állam számára. Az „igazi levellerek" nem tudtak elég széles tömegbázist találni, ezért elszigetelhették és leverhették őket; amikor Cromwell katonái rájuk támadtak, nem tanúsítottak ellenállást, mert harcukban csak a békés eszközök és a meggyőzés jogosságát ismerték el. — *56*

[22] Rémuralom — a jakobinus forradalmi demokratikus diktatúra időszaka (1793 jún.—1794 júl.). — Direktórium — Franciaország legfelső kormányszerve a jakobinus diktatúrát megbuktató nagyburzsoá ellenforradalom (thermidor) idején; az 1795-ös alkotmány alapján öt tagból állt, akik közül egyet-egyet évenként újjáválasztottak. A direktórium 1799-ig, Bonaparte államcsínyjéig (brumaire 18.), állt fenn. — *58*

[23] New Lanark — pamutfonoda a skóciai Lanark közelében; 1784-ben alapították egy hozzá tartozó kis településsel együtt. — *59*

[24] A szövetségesek (Oroszország, Ausztria, Anglia, Poroszország stb.) párizsi bevonulása 1814 márc. 31-én történt; a császárság összeomlott, Napóleonnak le kellett mondania és Elba szigetére száműzetésbe vonulnia. — A Száz Nap Napóleon visszaszerzett császárságának időszaka, Elbáról Párizsba való visszatérésétől

(1815 márc. 20.) a belgiumi Waterloonál szenvedett végső vereségéig (1815 jún. 18.). Waterloo után Napóleon császárságát eltörölték, őt magát Szent Ilona szigetére száműzték, Franciaországban visszaállították a királyságot. — *63*

[25] Sturm und Drang — eredetileg a német irodalomban a XVIII. sz. utolsó harmadában jelentkező megújulási törekvések neve. Átvitt értelemben: forrongási, felbuzdulási, nekilendülési időszak. — *66*

[26] Alexandriai időszak — a Ptolemaioszok alatt (i. e. 323—30), majd a római uralom idején az arabok betöréséig (i. e. 30— i. sz. 640) Alexandria volt az akkori kereskedelmi és szellemi élet egyik legfőbb központja; a tudományok egész sora — matematika és mechanika, csillagászat, földrajz, anatómia, filológia stb. — nagy felvirágzását élte. — *74*

[27] Bibliai mondás; v. ö. Máté 5, 37. — *74*

[28] Mephistopheles szavai; v. ö. Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer). — *84*

[29] A Függelék — Engelsnek a „Szocializmus fejlődése" német kiadásához mellékelt tanulmánya: „A Mark"; lásd e kötetben 113—136. old., valamint 35. jegyz. — *92*

[30] A XVII—XVIII. sz. kereskedelmi háborúi az indiai és amerikai kereskedelmi hegemóniáért és új gyarmati piacok meghódításáért folytak a nagy európai kereskedőállamok között. Eredetileg főleg Anglia és Hollandia között (1652—54-es, 1664—67-es és 1672—74-es angol—holland háborúk), majd Anglia és Franciaország között folyt a harc. Valamennyi háborúból Anglia került ki győztesen; a XVIII. sz. végén csaknem az egész világkereskedelem Anglia kezében volt. — *93*

[31] Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában"; Marx és Engels Művei, 2. köt. 293. old. — *95*

[33] Marx: „A tőke", I. könyv, 23. fej. 4.; Bp. 1961-es kiadás: 599. old. — Prométheuszt, aki az embereknek ellopta a tüzet az Olümposzról, Zeusz azzal a büntetéssel sújtotta, hogy Héphaisztosz kovácsolta béklyókkal egy hatalmas sziklára feszítették, mellét karóval átdöfték és folyvást újranövő máját egy saskeselyű marcangolta. — *96*

[33] Seehandlung (Preussische Seehandlungsgesellschaft — Porosz Tengeri Kereskedelmi Társaság) — 1772-ben II. Frigyes által alapított pénzintézet és kereskedelmi vállalat, amelynek feladata volt „porosz lobogó alatt tengerhajózást folytatni". A társaság számos kiváltságot élvezett, közvetítette a kormány ügyleteit és nagy kölcsönöket bocsátott rendelkezésére. 1810-ben a társaság részvényeit és kötelezvényeit államadóssági jegyekké változtatták és ezzel kiküszöbölték a társasági formát. A Seehandlung végül 1820-ban a porosz állam pénzügyi szervévé és bankjává vált, és segítségével kijátszották az egyidejűleg kibocsátott államadóssági törvényt (ez elrendelte, hogy a porosz kormány csak a jövendő országos rendi gyűlés bevonásával és szavatosságával vehet fel kölcsönöket, és az adósságok ügykezelősége a rendi gyűlésnek évente beszámolni tartozik). Ettől kezdve a XX. sz. elejéig a porosz állami bank szerepét töltötte be. — *101*

[34] A „szabad népállam" a 70-es évek német szociáldemokratáinak programkövetelése és közkeletű jelszava. A jelszóról v. ö. pl. Marx: „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához", IV. szakasz, és Engels levele Bebelnek, 1875 márc. 18—28. (lásd Marx: „A gothai program kritikája", MLKK 4., Bp. 1964, 31—35., 46—47. old.). — *105*

[35] „A Mark" — 1882 szept. közepe és dec. közepe között íródott, függelékül a „Szocializmus fejlődése" német kiadásához. A Függelék szövege külön is megjelent 1883-ban a „Sozialdemokrat"-ban és különkiadásban a parasztság körében való terjesztésre szánt röpiratként, ezzel a címmel: „A német paraszt. Mi volt? Mi most? Mi lehetne?" Úgyszintén megjelent a „Szocializmus fejlődése" 1892-es angol kiadásának függelékeként, E.

Aveling fordításában. A külön röpirat szövegén Engels néhány kisebb változtatást és kiegészítést eszközölt; ezek közül a fontosabbakat lábjegyzetben közöljük. — *113*

[36] Császárjog — a középkori német birodalomban a központi császári hatalom által kiadott törvények. — *116*

[37] 1867-ben Marx úgy tervezte, hogy a „Tőke" II. és III. könyvét (forgalmi folyamat és összfolyamat) egy kötetben mint a mű második kötetét fogja kiadni. A kidolgozás során a mű túlnőtt ezeken a kereteken; az összfolyamat (és ezen belül a földjáradék) tárgyalása az Engels által Marx hagyatékából sajtó alá rendezett kiadásban a harmadik kötetbe került; a földjáradékot a harmadik kötet második félkötetében az V—VI. szakasz vizsgálja. — *116*

[38] Népjogok (másképp leges barbarorum — barbárok-törvényei) — az egykori nyugat-római birodalom területén és szomszédságában letelepült különböző germán törzsek (frankok, frízek stb.) szokásjogának írásba foglalásai az V—IX. sz.-ból. — *118*

[39] Ripuári népjog — a IV—V. sz.-ban a Rajna és a Maas között élő ripuári frank törzs szokásjoga. — *119*

[40] Bogyótörvényhozás — „Törvény az erdei tolvajlást illetően", 1878 ápr. 15.; a törvény megtiltotta többek között a külön hatósági engedély nélküli fű-, bogyó- és gombaszedést. — *123*

[41] A szóbanforgó esküdtbíróságokat vagy ülnökbíróságokat néhány német államban az 1848-as forradalom után, egész Németországban 1871-ben vezették be. A bíróságok egy szakbíróból és két esküdtből (ülnökből) álltak. Az esküdtek nemcsak a bűnösség kérdésében döntöttek, hanem részt vettek a büntetés kiszabásában; ítélethozataluk ellen helye volt jogorvoslatnak. — *124*

[42] A nyugat-frank birodalom Nagy Károly birodalmának széthullása után keletkezett. 843-ban bekövetkezett az ország vég-

érvényes felosztása Nagy Károly unokái között; a nyugati részek II. (Kopasz) Károlynak jutottak. Ebhez tartozott a mai Franciaország területének nagyobb része. — *127*

[43] A harmincéves háború (1618—48) a Habsburgok és a katolikus reakció elleni csehországi felkeléssel kezdődött és hamarosan európai méretű háborúvá nőtt egyfelől a katolikus feudálisok: a pápa, a spanyol és osztrák Habsburgok és a németországi katolikus fejedelmek, másfelől a protestáns országok: Csehország, Dánia, Svédország, a protestáns német fejdelemségek, valamint Hollandia között; az utóbbi tábort támogatta a francia királyság is. A háború fő hadszíntere Németország volt, melyet végigpusztítottak, kiraboltak; a háború végén kötött vesztfáliai béke (1648) évszázadokra megerősítette Németország politikai szétforgácsoltságát. — *132*

[44] Jénánál zajott le 1806 okt. 14-én a döntő csata a francia és a porosz seregek között; a csatában szétzúzták a porosz sereget és a vereség Poroszország fegyverletételére vezetett. — *134*

TARTALOM

Marx előszava az 1880-as francia kiadáshoz ... 5
Engels előszava az első német kiadáshoz 8
Engels előszava a negyedik német kiadáshoz .. 12
Engels bevezetése az 1892-es angol kiadáshoz .. 14

Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig 51
I 53
II 72
III 84

Függelék. A Mark 113

Jegyzetek 137

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE
KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója • A borító Erdélyi János munkája • Műszaki vezető Szécsi Andor • Műszaki szerkesztő Székffy Gyula • A szedést 1975. III. 21-én kezdték meg • Megjelent 1975. V. 15-én, 20 000 példányban mint az 1965. IV. 15-én az MLKK-sorozat 6. kötetének második kiadása, változatlan továbbnyomásban (6301—26 300) • Terjedelme 9,5 (A/5) ív • 75.1108/1/7152 — Zrínyi Nyomda, Budapest • Felelős vezető Bolgár Imre vezérigazgató